

Modern Aile Biçimi: Ailedeki İmgesel Dönüşüm Üzerine Bir Değerlendirme

The Modern Family Figuration: An Evaluation on the Imaginary Transformation in the Family

Süleyman GÜMÜŞ¹

Geliş Tarihi (Received): 29.12.2023

Kabul Tarihi (Accepted): 22.03.2024

Yayın Tarihi (Published): 31.05.2024

Öz: Aile, din eğitimi faaliyetlerinin ve din eğitimi biliminin en önemli sorunsallarından birisidir. Bunda ailenin eğitim sürecindeki rolünün yanı sıra dinin aileye verdiği anlam da önemli bir paya sahiptir. Aile ile ilgili tartışmalar, ailedeki bozulma ve geleneksel aile yapısından aşına olunan işlevleri yerine getiremediği dile getirilmeye çalışmakta fakat bununla ilgili analizleri ya geleneksel ailenin normlarıyla karşılaştırarak ya da sosyolojik kavram ve ilkelerle yapmaktadır. Bu bakımdan çalışmanın amacı, söz konusu sorunların sosyolojik dönüşümler veya bireysel tercihlerden ziyade, toplum biçimlerini ve bireyi önceleyerek onlarda sadece görünür olan imgelerin özelliklerini belirlemek ve böylelikle özellikle din eğitimi araştırmaları için daha istikrarlı bir zemin bulmaktır. Çalışmanın temel savı, her belirli anormalliğin belirli bir normallik rejiminden türemesi sebebiyle aileyle ilgili kapsamlı bir analiz için söz konusu dönemdeki normallik rejiminin bileşenlerinin özelliklerinin belirlenmesi gerektiğidir. Modern aile, modern batı toplumunun kurucu sınıfı olan burjuvanın temsil ettiği ailedir. Toplumumuzun mevcut aile yapısındaki roller ve ailenin işlevi, burjuva ailesi fertlerinin imgesel özelliklerini yansıtmaktadır ve bütün bir normallik rejimi ile anormallikler düzeni burjuva ailesinde içerilmektedir. Çalışma iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde toplumumuzdaki ailenin kendisine benzediği örneği olan modern batılı ailedeki imgesel yeniden yapılanma analiz edilmiş; ikinci bölümde ise toplumumuzun klasik ailesinden modern aileye geçişteki imgesel dönüşüme odaklanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Din Eğitimi, Aile, Anne İmgesi, Baba İmgesi, Çocuk İmgesi.

&

Abstract: The family poses one of the most crucial problematics in religious education activities and the field of religious education. Aside from its role in the educational process, the significance that religion attributes to the family also plays a pivotal role. The debates on the family have focused on the deterioration of the family and its inability to fulfill the functions familiar from the traditional family structure, but the analysis of this is done either by comparing it with the norms of the traditional family or by using sociological concepts and principles. The aim of the study is to identify the characteristics of images that prioritize forms of society and the individual which individuals and all forms of society can be visible through them, rather than focusing on sociological transformations or individual preferences and thus to find a more stable ground especially for religious education research. The main argument of the study is that, as each abnormality originates from a specific normality regime, a thorough analysis of the family necessitates characterizing the components of the normality regime during the relevant period. Modern family is represented by the bourgeoisie, the founding class of modern Western society. The roles in our current family structure and the function of the family reflect the imaginary characteristics of bourgeois family members, and the entire regime of normality, along with the order of abnormalities, is encompassed within the bourgeois family. The study consists of two parts. In the first part the imaginative reconfiguration of the modern western family, the model that the family in our society replicates has been analyzed and the second part focuses on the imaginative transformation from our society's classical family to the modern family.

Keywords: Religious Education, Family, Mother Image, Father Image, Child Image.

Atf/Cite as: Gümüş, Süleyman. "Modern Aile Biçimi: Ailedeki İmgesel Dönüşüm Üzerine Bir Değerlendirme". *Dergiabant* 12/1 (Mayıs 2024), 131-149. doi: 10.33931/dergiabant.1411651

İntihal-Plagiarizm/Etik-Ethik: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği, araştırma ve yayın etiğine uyulduğu teyit edilmiştir. / This article has been reviewed by at least two referees and it has been confirmed that it is plagiarism-free and complies with research and publication ethics. <https://dergipark.org.tr/pub/dergiabant/policy>

Copyright © Published by Bolu Abant İzzet Baysal University Faculty of Theology, Since 2013 – Bolu

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Süleyman Gümüş, Kırklareli Üniversitesi, s.gumus@klu.edu.tr.

1. Giriş

Bir süredir aileye yönelik toplumsal ve akademik ilgide belirgin bir artış gözlemlenmektedir. Buna göre aile, dejenere olan toplumdaki işgal edilmemiş son kaledir. Son derece güçlü bir anlam içerimi olan son kale metaforu, ailenin savunulması gerektiğine yönelik bir çağrıyı içermektedir. Ne var ki mevcut durumda aile, modern dünyanın bir parçasıdır ve dolayısıyla belli ölçüde modernleşmiş durumdadır. Geleneksel aile, toplumsal yapının doğrudan en küçük alt birimidir ve toplumun kendi kendini idare etme sürecinde doğrudan bir fonksiyonu yerine getirmektedir. Geleneksel ailenin yapısı din, ahlaki tasavvur ve yerel kültürel kodlar tarafından belirlenmiştir ve geleneksel toplumun genel yapısıyla uyumlu bir şekilde özerktir. Modern aile formasyonunun ilk örneğinin ortaya çıktığı batıda, ailenin özerk yapısı zaman içerisinde dönüşmüş, ailenin ve aile fertlerinin anlam, görev ve sorumlulukları değişmiştir.

Avrupa için geleneksel aile, Orta çağ dünyasının aristokrasi ve halk, ruhban ve laikler olmak üzere dört terimli ve iki veçheli bir matrisine göre edimselleşmekteyken bir taraftan ruhbanlar ile laikler arasındaki kutuplaşma sekülerizm içerisinde eritilmiş,² diğer taraftan aristokrasi ve serf dikotomisi yerini burjuva ve proleterya ayrımına bırakmıştır.³ Burjuva ailesi, modern bilim ve yönetim biçimiyle ittifak içerisinde özel bir çocukluk tasavvuruyla ailenin yapısını tersine çevirerek ailenin özerk yapısına son vermiştir. Buna göre çocuk, anne ve babanın evliliğinin özel hak ve sorumluluklarıyla çevrelenmiş bir sonucu değil, esasında topluma ait olan ve aileye devredilen bir varlıktır ve anne ile babanın çocuk üzerinde haklarından ziyade sorumlulukları bulunmaktadır. Söz konusu sorumlulukların yerine getirilmesi ise hukuk sisteminin kimi yerlerden özenle kimi yerlerden de üstünkörü birbirine bağladığı eğitimciler, doktorlar, psikiyatlardan oluşan otoritelerle iş birliği içerisinde yerine getirilecektir. Burjuva ailesinin karşısında işçi ailesi ise ekonomik yetersizliklerle istikrarsızlaştırılmıştır ve buna bağlı olarak işçi ailesi idari mekanizmaya daha edilgen ama daha yoğun, derin ve kapsamlı bir şekilde eklenmiştir. Burjuva ailesine ek olarak işçi ailesine sosyal hizmetler kurumu tarafından derinlemesine nüfuz edilmektedir. Fakat burjuva ailesi ile işçi ailesi, Orta çağ dünyasının aksine kategorik bir ayrımı imlemez ve işçi ailesi, burjuva ailesini kendine yansıtıran sadece onun süregelen bir ilkel aşamasına karşılık gelir. Her iki aile de farklı anlamlara gelmekle birlikte çocuk merkezlidir ve çocukla anne arasında kurulan modern bağ sebebiyle ailenin kendini yönetmesinde artık baba değil anne öne çıkmaktadır. Modernleşmenin kaynağında yer almayan ve hem sonradan hem de bir takip şeklinde modernleşme sürecini tecrübe eden toplumumuz, modern burjuva aile ile işçi ailesini geleneksel aile yapısıyla sentezlemektedir. Toplumun ana hatlarının batılı olmasına sebebiyle ailenin yapısını belirleyen dinamikler de batılıdır. Buna rağmen açık bir dünya hedefinden yoksun yoğun bir hitabet konuyu muğlaklaştırmakta, geleneksel müktesebattan türettiği bir anlatıyla tarihin akışı üzerinde derin bir tabaka oluşturmakta ve gerçek çözümleri ötelemektedir.

Modern ailenin yapısal özelliklerini ele alan bu çalışma, doküman analiziyle yürütülmüştür. Çalışmanın hipotezi, batılılaşmayla başlayan ailedeki dönüşümün genel hatları itibariyle tamamlanmak üzere olduğudur. Çalışmanın amacı ise ailedeki dönüşümün yapısal özelliklerini analiz etmek ve baba, anne ve çocuk imgesindeki değişimi betimlemektir. Zira imgelerdeki değişim işlev ve rolleri belirlemektedir. Örneğin baba imgesinde, otoriter bir anlam yoksa çocuk ile baba arasındaki ilişki disiplin öncelikli olamaz ve bu herhangi bir babanın otoriter olma tercihinden önce gelmektedir. Ayrıca ailenin ıslahı için işe koşulan teknikler ve geliştirilen politikalar, bireylerin düşünme biçimlerinin değiştirilmesiyle veya - ailenin dejenereasyonuna yol açan filmler gibi- sorun kaynağı olarak tespit edilen gösterge düzlemleriyle mücadeleyle sorunun kaynağının görmezden gelinerek çözümler üretilmeye çalışılmaktadır. Bu bakımdan toplumumuzdaki ailenin biçimini/konfigürasyonunu ve bu konfigürasyonun olanaklı kıldığı davranışları imleyen sınırları anlayabilmek için modern batılı aile konfigürasyonu analiz edilmelidir. Batılı aile ne olduğumuz, ne olabileceğimiz ve ne olacağımızın genel bir çerçevesini sunmaktayken geleneksel aile biçimimiz sadece farkla ve değişimin niteliğiyle ilgili bir içgörü sağlamak dışında belirleyici değildir. Dolayısıyla aileyi oluşturan aktörlerin imgeleri belirlenmeden aile hakkında kapsamlı bir analiz yürütmek ve aile içi eğitimin süreç ve etkilerini anlamak oldukça sınırlı kalacaktır. Din eğitimi

² Charles Taylor, "Western Secularity", ed. Mark Calhoun - Jonathan VanAntwerpen (Oxford: Oxford University Press, 2011), 31-53.

³ Karl Marx, *Kapital*, çev. Mehmet Selik - Nail Satlıgan (İstanbul: Yordam Kitap, 2015), III/717-730.

alanında aileyi konu edinen çok sayıda çalışma yer almaktadır.⁴ Bu çalışma, ailenin pedagojik işlevinin imkân ve sınırlılıklarına ailedeki yapısal dönüşümü merkeze alarak odaklanmaktadır. Din eğitimi alanında bu tür çalışmalar yaygınlaşmış değildir ve bu bağlamlar sosyolojik araştırmalardan tedarik edilmektedir. Sosyolojik araştırmalar, kural koyucu olarak toplumu kabul etmekte ve bu sebeple dönüşümün yapısal bir eleştirisini yapmaktan ziyade dönüşümü içsel dinamiklerin bir etkisi olarak görmekte ve evrimsel bir dizgeye yerleştirmektedir. Başka bir deyişle sosyoloji, zaten modern toplumun bilimidir ve bu sebeple onu dışardan kuşatarak anlayamaz. Din eğitimi, sosyolojik analizlere bağımlı kaldıkça olumsuz durumlara karşı retorikle tepki göstermek veya olumsuzlukların belirtilerini hafifletmek üzere bakış açısı ve araç-gereç üretmektedir. Bu bakımdan Yılmaz'ın çalışması,⁵ pedagojiyle sınırlı bakış açısını aşmasıyla dikkate değerdir.

2. Modern Ailenin Gelişimi: İmgelerin Morfolojik Yapısı ve Yeni İşlevler

İnsanın bilme istencinin sistemli çıktıları olan bilimler, nesnel gerçeklikle insanın güçlerini sentezler ve ortaya antropolojik gerçeklik çıkar. Dolayısıyla geleneksel ya da modern olsun, bilimlerin başat rol oynadığı bir toplumsallıkta bütünüyle doğal bir gerçeklikten bahsetmek mümkün değildir. Ne var ki bilimlerin ortaya çıkma biçimleri ve işleme mekanizmaları, toplumsallıkların karakteristiğini belirlemekte ve onlara ayırt edici yönler vermektedir. Geleneksel ve modern ayrımı yapabilmemizi sağlayan da bu karakteristik özelliklerdir. Toplumsal gerçekliğin antropolojik bağlamı, bize aynı zamanda şunu telkin etmektedir: Hiçbir toplumsallık kendi başına bizatihi hakikate karşılık gelmez, kendinde bir değeri yoktur ve değeri hakikate saygıdan gelir. Bu sebeple toplumsallıkların hakikatle bir bağı olmakla birlikte, onlar diğer taraftan muhayyel bir evren içerisinde ortaya çıkmakta, gelişmekte ve çökmektedir.

Modernitenin içerisinde kurulduğu muhayyel evren doğal durumdur.⁶ Toplumsal yaşam öncesini imleyen doğal durum, geleneksel dünyanın teolojik veya mitolojik ilkelerini iptal ettiği için doğal durumda gerçeklik, modernitenin alamet-i fârikası olarak kabul edilen rasyonelliğe göre inşa edilmektedir. Fakat rasyonellik kadar önemli bir diğer husus, doğal durum evreninde ve dolayısıyla modernitede her şeyin politik olmasıdır. Çünkü kapalı bir sistemde herhangi bir edimin anlamlandırılmasında baş vurulan üst dil, zorunlulukla toplumsallıktan türeyecektir. Dolayısıyla doğal durum evreninde konuşmak da politiktir susmak da; çalışmak da politiktir aylaklık da; gülmek de politiktir ağlamak da; öğrenmek de politiktir cehalet de; inanmak da politiktir inkar da ve en nihayetinde ölmek de... Doğal durum evreninde bütün bir beden ya doğrudan politik kanallara ya da negatifinin politika olduğu kavramsal ağlara dolayımlanmışır.⁷ Modern dünyada politik olan, insanın kendini seyrettiği sayısız mikro parçacıktan oluşan aynanın adeta sıradır. Politik olan olmadan bütün bir gerçeklik şeffaflaşır zira bilinçli bir tercihin sonucu olarak doğal durum ontolojik olarak varlık (ôn) değil yokluk (oukôn) üzerinde temellenir. Aynanın sırası, modern toplumsallığa içkin olan yokluğun yönetimsellik olarak tezahürüdür.

⁴ Mustafa Köylü - Cemil Oruç, *Çocukluk Dönemi Din Eğitimi* (Ankara: Nobel Yayınları, 2020); Ahmet Çın, "İlk Çocukluk Döneminde Çocuğun Din Eğitimi ve Ailenin Din Eğitimine Etkisi", *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi* 19/74 (2020), 692-709; Ahmet Koç, "'Okul Çağı' Çocuklarının Ailede Din Eğitimi", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17 (2008), 145-176; Mustafa Köylü, "Ailede Din Eğitimi", *Din Eğitimi*, ed. Mustafa Köylü - Nurullah Altaş (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2020), 309-348; Ömer Özdemir, "Ebeveynlere Göre Ailede Çocuğun Din Eğitimi", *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 47 (2019), 313-344; Şuayip Özdemir, "Çocuğun Din Eğitiminde Ailenin Rolü", *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi* 9 (2002), 113-131; M. Faruk Bayraktar, "Ailenin Eğitim Görevi", *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi* 2 (1995), 117-141; Mehmet Zeki Aydın, "Günümüz Ailesinde Ebeveynlerin Çocuk Yetiştirmedeki Zorlukları Yeni Neslin Yetişmesinde Ailede Ahlak Eğitimi", *Kadın ve Aile Sorunları Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, ed. Şemsettin Kırış (Hakkari: Hakkâri Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2015), 78-92; Mehmet Zeki Aydın, "Ailede Ahlak Eğitimi", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/2 (2003), 125-158; Mehmet Emin Ay, "Ailede verilecek Din Eğitiminde Genel Prensipler", *İslam'da Aile ve Çocuk Terbiyesi (II)*, ed. İbrahim Canan (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2005), 361-374; Mehmet Emin Ay, "Aile Ortamında Yerine Getirilen İbadetlerin Çocuk Üzerindeki Etkileri", *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi* 1 (1994), 163-170; İbrahim Turan, "Ahlâk-ı Alâî'de Aile Ahlâkı", *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 8/2 (2015), 433-453; Abdullah Özbek, "Bir Eğitim Kurumu Olarak Ailenin Önemi", *İslam'da Aile ve Çocuk Terbiyesi (II)*, ed. İbrahim Canan (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2005).

⁵ Hüseyin Yılmaz, "Aile İçi Şiddet ve Huzur/Din Eğitimi", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/1 (2010), 93-124.

⁶ Süleyman Gümüş, "Din Pedagojisinin Doğuşu", *Modern Dünyada Çocukluk ve Çocuk Eğitimi: Temalar, Tartışmalar, Kuramlar* (Ankara: Nobel Akademi Yayınları, 2022), 70 vd.

⁷ Yani bilimler/söylemler, geleneksel toplumun aksine makro iktidardan türemektedir.

Modernitenin bu özellikleri içerisinde ailenin toplumsal yapının en küçük ve temel birimi ya da kurumu olarak görülmesi⁸ şaşırtıcı değildir. Bu sağduyu açısından da oldukça sorunsuzdur; insanlar hiçbir aidiyet belirtisi olmaksızın doğarken ilk bağları ailede oluşturmaktadır.⁹ Toplumsal yapıyı parçalarına ayırdığımızda en küçük sabit birim, hanelerle diğerlerinden ayrılan ailedir. Ayrıca aile içi samimi ilişkiler, kan bağı, destek mekanizması gibi hususların aile dışında telafi edilmesi neredeyse imkansızdır. Aileye veya onun tarihine dair sosyolojik ya da psikolojik analizlerin ailenin böylesi bir yapı veya kurum olduğuyla ilgili argümanlarını sorunlu görmek olası ve makul değildir. Bu sebeple, kendi akışı içerisinde ortaya çıkan sorunlara odaklanmak ve bunlara çözüm üretmeye koşullanmak en ekonomik ve mantıklı yol olarak görünür. Günümüzde aileyi toplumsal bir kurum kabul etmek ve onu son kale olarak nitelemek ama buna rağmen ailedeki sorunlara çözüm üretmek için politika, araç, söylem ve retorik üretmeye çalışmaktaki paradoks, söz konusu bu ekonomi ve mantık düzleminde belirsizleşmekte ve dikkatlerden kaçmaktadır.

Modern aile, modernitenin ana vatanında, batıda evrimleşerek gelişmiştir. Orta çağ batı ailesi, bilinen dünyayla uyumlu bir şekilde toprak merkezli bir toplum örgütlenmesinin özelliklerini taşımıştır.¹⁰ Tarım toplumu modern kentlin özelliklerinden oldukça farklı bir şekilde, teknolojiden hız alan bir iş bölümünden önemli ölçüde uzaktır. İş bölümünün modern topluma göre gelişmemiş olması, tarım toplumu ailesinin geniş aile olmasında oldukça belirleyici görünmektedir. Geniş aile, daha fazla kuşaktan ve daha fazla yakın akraba birlikteliğinden oluşmaktadır. Böylece tarım toplumu geniş ailesi, sadece tüketici değil özellikle temel ihtiyaçlar itibarıyla üreticidir.¹¹ Sahiplik ve mülkiyet, tarım toplumu olmayan insanlarda da mevcut olan bir özelliktir zira ruhun asli güçlerinden olan arzu, tarihsel açıdan insana evrensel bir davranış tarzı dikte eder: biriktirmek. Fakat toprağın artı değer üretme konusundaki kapasitesi ve toprak mülkiyetinin etrafında gelişen diğer iş alanları, ailenin bir baraj gibi mülkiyet biriktirmesini kolaylaştırmıştır.

Tarım toplumu ailesi, ataerkildir fakat bu kadının erkek imgesine gömüldüğü anlamına gelmemektedir. Tarım toplumu ailesi, bir minyatür krallık değildir. Geniş aile biçiminin bir gereği olarak babanın yanı sıra dedeler, dayılar ve amcalar olmak üzere çok merkezlidir. Çok merkezlilik, çocukların olduğu gibi eşlerin tek bir merkeze bağımlılık geliştirmesini zorlaştıracak güç ilişkilerinin varlığını göstermektedir. Diğer taraftan Orta çağ toplumlarında gündelik yaşam, büyük dini gelenekler tarafından biçimlendirilmiştir. Bu toplumlarda gündelik yaşamı düzenleyen dini hukuk dışı bir hukuk sistemi olmadığı için aile içi fertlerin birbirleriyle ilişkisi dini, ahlaki ve hukuki ilkeleri aynı anda içermektedir.¹² Dini, ahlaki ve hukuki ilkelerin birlikteliğinden ortaya çıkan yoğunluk, aile üyelerinin temsil ettiği babalık, annelik, çocukluk imgelerinin birbirine kaynaşmasını engellemiştir -buna karşın örneğin psikanaliz, Oidipus ve Elektra kompleksleriyle çocuk imgesini anne ve baba imgesine gömmekte ve yetişkinliği çocuklukta meydana gelen sapmayla başlayan bir sürece dönüştürmektedir.¹³ Erikson'un psikososyal gelişim kuramı¹⁴ ve hatta psikanalize bir tepki olarak ortaya çıkan hümanist kuram,¹⁵ aileyi oluşturan imgeleri aşırı geçirgen hale getirmektedir. Yani çocuk dönemindeki bir ihtiyacın -örneğin temel güven- anne veya baba tarafından yerine getirilmesi ya da ihtiyaçlar piramidindeki sevgi ve saygı ihtiyaçlarının giderilmesinin ile ilgili bakış açısı, bireyin iç bütünlüğü olan bir kişilik geliştirmesinin imkansızlığına işaret ederek insanın varoluşunu diğerlerinin varoluşlarına dolaylılamaktadır. Rollerdeki belirsizlik ve içe çökme eğilimi, özneliğin kurulum aşamasından yani imgede gömülü olan istikrarsızlıktan kaynaklanmaktadır.

⁸ İsmail Doğan, *Dünden Bugüne Türk Ailesi* (Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 2009), 1; Daniel Dagenais, *The (Un)Making of the Modern Family*, çev. Jane Brierley (Toronto: UBC Press, 2008), xi.

⁹ Peter Laslett, "Characteristics of the Western Family Considered Over Time", *Journal of Family History* 2/2 (1977), 90.

¹⁰ Frances Gies - Joseph Gies, *Marriage and the Family in the Middle Ages* (New York: Harper Row, 1987), 278; Bancroft-Hunt Norman, *Living in the Middle Ages* (New York: Chelsea House Publishers, 2009), 16-17; Jacques Le Goff, *Avrupa'nın Doğuşu*, çev. Timuçin Binder (İstanbul: Literatür Yayınları, 2017), 59-61.

¹¹ Begüm Köse, "Geçmişten Günümüze Aile", ed. Nurşen Adak (Ankara: Siyasal Kitabevi, 2022), 26-27.

¹² Marc Bloch, *Feodal Toplum*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay (Ankara: Savaş Yayınları, 1983), 148 vd; Jacques Le Goff, *Medieval Civilization*, çev. Julia Barrow (Cambridge: Blackwell, 1992), 255 vd.

¹³ Mark Poster, *Critical Theory of the Family* (New York: The Continuum Publishing Co., 1988), 2 vd.

¹⁴ Erik H. Erikson, *Childhood and Society* (London: Paladin Grafton Books, 1987), 222-242.

¹⁵ Abraham H. Maslow, *Motivation and Personality* (New York: Harper Row, 1970), 59-62.

Orta çağ toplumunda merkezi otoritenin zayıflığının ve devlet mantığının en önemli sonuçlarından birisi eğitim, sağlık, güvenlik, altyapı gibi alanlardaki hizmetlerin büyük bir kısmının devlet tekelinde olmaması ve toplumun iç dinamikleri tarafından karşılanmasıdır.¹⁶ Örneğin eğitim zorunlu ve tüm nüfusu kapsayacak şekilde olmadığı gibi bürokratik ağı bir parçası da değildir.¹⁷ Batı için eğitilmiş olmak uzun bir süre Latince bilmekle eş değerdirdi ve ulusal dillilerle halkın genel eğitimi gibi tasavvur söz konusu bile değildir.¹⁸ Doktor olmak için, modern toplumlardakinin aksine akreditasyon süreçleri yoktur ve hekimlerin amacı toplum sağlığını temin etmek değil şikâyeti olan insanların hastalığını tedavi etmektir.¹⁹ Kurumsal ağı genelleşmemiş olması ve bunların merkezi otoriteden görece bağımsız işlemesi, modern ailede olanın aksine tarım toplumu ailesinin çeşitli iktidar ilişkileri tarafından yoğun bir şekilde çevrelenmediğini göstermektedir. Dolayısıyla sorunsal sadece bir aile biçiminin yapısal özellikleriyle ilgili değildir; insan tasavvuru, aile yapısı ve toplum yapısı birbirine bağlıdır. Tarım toplumunda sosyalleşme bu sebeple ailenin veya aileler birliğinin iç dinamikleriyle gerçekleşmiştir. Eğitim, büyük ölçüde gelenek ve adetlerin yeni nesillere aktarılmasıyla sınırlıdır.²⁰ Çok az sayıda kişi eğitim kurumlarına dahil olmuştur ve eğitilen kişi, eğitimin çıktılarını ailesine veya aileler topluluğuna iletme gibi görevlerle sorumlu değildir. Hukuki sorunlar, dini ve ahlaki içeriklerden soyutlanmadan topluluk içi aktörlerin müdahalesiyle veya merkezi otoritenin bir memuru olmaktan ziyade dini otorite adına çalışan kadı tarafından çözülmüştür.²¹ Hukuki sorunların bu şekilde çözülmesi, aşırı bireyselleşmeyi engellediği gibi günümüzde ahlak ve değerler eğitiminin beklenen sonucu verememesinin nedenlerine işaret etmesi açısından da büyük bir önemi haizdir. Bu durum, modern aile biçiminde baştan sona değişecek ve aile çok sayıda aktörün ilgi ve etkinliğinin konusu olacaktır.

Rönesans, reform ve coğrafi keşiflerin ardından oluşmaya başlayan modernite, geleneksel aile yapısının batı orijinli olarak değişimini tetiklemiştir. Aristokrasi ve serfler olarak iki ana sınıfa ayrılan toplumsal yapıda ticaretle ve daha sonra sanayiyle uğraşan üçüncü bir sınıf teşekkül etmiştir: Burjuva. Sanayi devrimiyle ekonomik gücü, Fransız İhtilaliyle siyasi gücü eline geçiren burjuva sınıfının etkinliğiyle batılı kast sistemi burjuva ve işçi sınıfı olarak yeniden şekillenmiştir. Fakat bu durumu, üretim araçlarına hakimiyetin sağladığı bir gücün kendine özgü bir kurumsallaşması olarak görmek aceleci bir tavır olacaktır. Yine de her şeye rağmen yeni bir üretim mantığı, kırsalda toprağa bağlı yaşayan insan kütlelerini şehir merkezlerine doğru hareketlendirmiştir. Bu yer değiştirme öylesine etkili olmuştur ki batı tabiri caizse yeni bir kavimler göçüne tanıklık etmiştir.

1650'li yıllardan itibaren kristalleşmeye başlayan modernite, günümüz ileri modernitesinin aksine çok daha disiplinci düzenekler icat etmiştir. Disiplinci toplumsallık, artık baba ya da çoban figürüyle temsil edilmeyen ve Makyavelist bir bakışla, olması gerekenden çok olana odaklanan merkezi bir otoritenin bürokrasi kanalıyla topluma yayıldığı, özneleşmenin alt biçimlerinin otonom süreçlerinin iptal edilerek merkezi otoritenin çarklarına eklenildiği, Orta çağ toplumundakinin aksine sadece bedenlerle ilgilenmeyip ruhların yönetilmesini de önemseyen ama ayrıca bedenin davranışlarının en küçük birimine kadar yönlendirilmesine koşullanmış bir toplumsallıktır.²² Disiplinci toplumun tipik örnekleri Ancien

¹⁶ Ziya Kazıcı, *Osmanlı Vakıf Medeniyeti* (İstanbul: Bilge Yayıncılık, 2003), 151-247; Mehmet Bayartan, "Osmanlı Şehirlerinde Vakıflar ve Vakıf Sisteminin Şehre Kattığı Değerler", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 10/1 (2008), 161 vd.

¹⁷ Charles F. Briggs, "Literacy, Reading, and Writing in the Medieval West", *Journal of Medieval History* 26/4 (2000), 405; Tyrel C. Eskelson, "States, Institutions, and Literacy Rates in Early-Modern Western Europe", *Journal of Education and Learning* 10/2 (2021), 109; Mehmet İpşirli, *Osmanlı İlimiyesi* (İstanbul: Kronik Kitap, 2021), 332-334; Murray N. Rothbard, *Free & Compulsory Education* (Alabama: The Ludwig von Mises Institute, 1999), 19; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlimiye Teşkilâtı* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014), 3.

¹⁸ Bloch, *Feodal Toplum*, 105.

¹⁹ Michel Foucault, *Kliniğin Doğuşu: Tıbbî Algının Arkeolojisi*, çev. Şule Ünsaldı (Ankara: Epos Yayınları, 2016), 70.

²⁰ Hugh Cunningham, *Children and Childhood in Western Society Since 1500* (London and New York: Routledge, 2021), 65.

²¹ Wael b. Hallaq, *İslam Hukukuna Giriş*, çev. Necmettin Kızılkaya (İstanbul: Pınar Yayınları, 2017), 79; Wael b. Hallaq, *Shari'a: Theory, Practice, Transformations* (Cambridge: Cambridge University Press, 2009), 84, 125.

²² Michel Foucault, *Toplumu Savunmak Gerekir*, çev. Şehsuvar Aktaş (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2002), 49; Michel Foucault, *Güvenlik, Toprak, Nüfus*, çev. Ferhat Taylan (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2013), 13.

Régime Fransa'sı ve II. Friedrich Prusya'sıdır.²³ Aristokrasinin gerilediği ve burjuvazinin yükselişe geçtiği ve dönemin sonunda Fransız ihtilaliyle ileri moderniteni başladığı bu süreçte, bir taraftan modern ailenin ideal örneği olarak burjuva ailesi, ailenin yeniden biçimlenmesini yönlendirirken burjuva ailesinin simetrisinde işçi ailesi, burjuva ailesinin ilkel versiyonu olarak yerini almıştır.

Disiplin toplumu, doğal durum evreninin ilk örneği olarak yeni bir toplumsallık biçimine karşılık geldiği için aile yapısı da buna bağlı olarak özgündür. Disiplinci toplumda aile, birbirine zıt iki işlemi bünyesinde bir araya getirmiştir: İlk olarak geniş ailenin yerine çekirdek aile geçerken aileyi topluma ve merkezi otoriteye temsil etmek üzere babanın ailenin otoritesi haline gelmesi²⁴ ki bu, aşırı ataerkil ailedeki güç ilişkilerinin dengesini geri döndürülemez şekilde bozmuştur. Önce Marksizm ve ileriki dönemde psikanaliz, varoluşçuluk, postmodernizm gibi çok sayıda ittifakla gelişen²⁵ ve günümüzde posthümanizmin en önemli unsurlarından olan feminizmin ilk dalgası, aşırı ataerkil aile yapısına bir eleştiri olarak ortaya çıkmıştır. İlk dalga feminizmi, tıpkı kendisine ataerkil bir yüz edinen disiplinci toplum gibi zeminini doğal durum olarak benimsemiştir ve eleştiri ve argümanlarını doğal haklar tasavvurundan türetmiştir.²⁶ Feminizm, disiplinci toplumunun erkek imgesinin kadın imgesi üzerindeki gittikçe artan baskısına verilen üretici bir cevap olmuştur. Kadın imgesi, Marksizm'in asıl üretici gücün, asıl rant kaynağının, en özel değer üretim aracının kadın olduğunun keşfetmesinden sonra savaş alanına dönüşmüştür ve erkek imgesinin yani *antropos*'un ölümü²⁷ buraya yazgılı hale gelmiştir. İkinci olarak, modern aile çocuk merkezli olarak tasarlanmış; anne, çocuk imgesi aracılığıyla toplumsallığı aileye taşıyacak olan temel iletken olarak tespit edilmiştir. Modern ailenin bütün ataerkil görüntüsüne rağmen erkeğin rolü, çekirdek ailenin istikrarını sağlamakla sınırlı olmuştur. Zira retorik olarak erkeğin önceliğini ileri sürmek dini açıdan da gelenekler açısından da oldukça kolaydır.

Disiplin toplumunun erken modern ailesinin burjuva versiyonu ve işçi ailesi versiyonuna, farklı güdülerle olmakla birlikte çeşitli yönlerden kontrol mekanizmaları nüfuz etmeye başlamıştır. Aristokrat aile yapısında doğan çocuklara annelerinin bakması hor görülecek bir davranış olarak kabul edildiğinden bebekleri süt anneler ve diğer bakıcılar büyütmekteyken burjuva annesi için çocuk bakmak bir öncelik olarak görülmüştür. İşçi ailesinin bir lüks olarak bebeklerini bakıcılara bırakılması söz konusu olmamakla birlikte düşük ücretler sebebiyle erkek ve kadınların çalışmak zorunda kalmaları, bebeklerin bakıcılara bırakılmasını zorunlu kılmıştır. Ne var ki bebeklerin bakıcılara bırakılmaları ile ölüme terkedilmeleri çoğu kere aynı anlama gelmiştir. Uzaktaki bakıcılara bırakılan bebeklerin üçte ikisi, yakındakilere bırakılan bebeklerin dörtte biri ölmektedir.²⁸ On sekizinci yüzyılda çocuk bakımıyla ilgili kitap, hijyen kılavuzları ve sözlük gibi yayınlar dolaşıma sokulmuştur.²⁹ İşçi sınıfı için anne, daha çok "devlet onaylı bakıcı" görünümündedir.³⁰ Çocuk bakımı, önce aile-tıp daha sonra aile-polis, aile-hukuk ve aile-sosyal hizmet mekanizmaları arasında bağlantıların kurulmasını sağlamıştır. Bu bağlantıların her birisi, çocuğun aile içerisindeki merkezi konumunu teyit ederken kadının ailedeki iktidarını da pekiştirmiştir.³¹

İşçi sınıfı annesinin çocuk bakıcısına dönüştürülmesi, çocuk ölümlerinin önüne geçmenin ötesinde anlamlar taşımaktadır. Kentlere yapılan yoğun göçün işçi ücretlerinin düşürülmesini garanti altına almasına rağmen düzensiz ve ihtiyaçları karşılanmamış kitleler, potansiyel asayiş sorunu olarak

²³ Michel Foucault, *Hapishanenin Doğuşu*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay (İstanbul: İmge Kitabevi, 1992), 169, 236; Heinz Stinert, "The Development of 'Discipline' according to Michel Foucault: Discourse Analysis vs. Social History", *Crime and Social Justice* 20 (1983), 86.

²⁴ Jacques Donzelot, *Aile Polisi*, çev. P. Burcu Yalın (Ankara: Nika Yayınevi, 2022), 63.

²⁵ Yang Feng, *Feminizm ve Marksist Hümanizmin Diyalektiği*, çev. Deniz Kızılçec (İstanbul: Canut Yayınevi, 2013), 275-314; Rosi Braiddotti, *İnsan Sonrası Bilgi*, çev. Seyran Sam - Eda Çaça (İstanbul: Kolektif Kitap, 2019), 66; Simone de Beauvoir, *İkinci Cinsiyet I: Olgular ve Efsaneler*, çev. Gülnur Savran (İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2019), 67-78; Judith Butler, *Cinsiyet Belası: Feminizm ve Kimliğin Altüst Edilmesi*, çev. Başak Ertür (İstanbul: Metis Yayınları, 2014), 96 vd.

²⁶ Josephine Donovan, *Feminist Teori: Entelektüel Gelenekler*, çev. Aksu Bora vd. (İstanbul: İletişim Yayınları, 2014), 21 vd.

²⁷ Süleyman Gümüş, "Posthümanist Evrende Din Eğitimi", *Din Eğitiminde Ana Konular*, ed. Mehmet Bahçekapılı - Ahmet Ali Çanakçı (Ankara: Eski Yeni Yayınları, 2021), 210 vd.

²⁸ Donzelot, *Aile Polisi*, 25.

²⁹ Donzelot, *Aile Polisi*, 31.

³⁰ Donzelot, *Aile Polisi*, 45, 46.

³¹ Donzelot, *Aile Polisi*, 34, 38, 39, 60.

görülmüştür³² ve Avrupa'daki on dokuzuncu yüzyıl isyanları işçi kitleleri etrafında yayılmıştır.³³ Bu sebeple Donzelot'un ifadesiyle "Kadın, içerideki kadın, dikkatli ilgili anne, erkeğin kurtuluşuydu artık, işçi sınıfını medenileştirmenin ayrıcalıklı enstrümanıydı. Kadını bu kullanıma göre şekillendirmek, ona gereken talimi vermek ve bir adanma taktiğinin unsurlarını aşlamak yeterdi onun işçinin şu bağımsızlık ruhunun hakkından gelmesine."³⁴ Baba, ailenin dış çeperi boyunca konumlanarak çekirdek aile formasyonunun dış sabitesi haline gelirken anne olarak kadın, çocuğun bakımından birinci derecede sorumlu kişi, kocasının zararlı alışkanlıklarını toplum adına törpüleyen görevli ve en az bunlar kadar önemli olmak üzere tasarruf yoluyla ailenin içgüdülerini faal halde tutan bir uyarıcı olarak işlev görmüştür. Aile üyelerinin rollerini başarılı bir şekilde yerine getirebilmeleri için evliliğin anlamında bir yön değişikliği ortaya çıkmıştır. Geleneksel aile biçiminde eş seçmenin en önemli kriteri, uygun sosyal statü³⁵ iken modern aile için ilk kriter duygusallıktır.³⁶ Hem burjuva ailesinde hem de işçi ailesini mümkün kılan, denk konumları birbirine bağlayan akit değil, aşk dolayımında tezahür eden sadakattir.³⁷ Tabii ki ne duygu, böylesi bir güveni sağlayacak kararlılığa sahiptir ne de insanların kendi özneleşme kipliklerinin hangi zaaflarla malul olduğu hakkında bir idraki söz konusu olabilir. Modern çekirdek ailenin anomalileri, kendisini en güçlü hissettiği ama en kırılgan yerde, bu duygusallıkta kök salmıştır. Uzun zamandır en önemli tartışma başlıklarından olan boşanma oranlarının gittikçe ivmelene hızı, duygusallığın modern ailedeki işlevi ile ilgilidir.

Erken moderniteden ileri moderniteye geçişte disiplin mekanizmaları önemli ölçüde ortadan kalkmıştır. Çünkü fertlerin ve toplumun disipline edilmesi için göze alınan yüksek maliyete rağmen beklenen verimliliğe ulaşamamıştır. Ayrıca, erken modernitenin geleneksel toplumdan çıkışı sağlamış olması, bu aşamanın görevini yerine getirdiğini göstermektedir. İleri modernitenin temel özelliği, güvenlikçi/gözetimci olmasıdır. Fakat buradaki gözetimin amacı ne geleneksel toplumda olduğu gibi insanların kurtuluşlarını sağlamak ne de disiplin toplumunda olduğu gibi beden hareketlerinin en ince ayrıntısına kadar dış bir otoriteyle biçimlendirilmesidir.³⁸ Güvenlik mekanizmalarının avantajı, sadece disiplinci mekanizmaları daha da incelikli hale getirebilmesi değildir³⁹; insan bilimleri, insanın ve toplumun kendisini aracı kılarak yönetilmesini mümkün kılan bir stratejik üstünlük sağlamıştır.⁴⁰ Güvenlikçi toplumsallık, bireylere ve topluma, otoritenin tuttuğu aynadaki imajlarına uygun olarak onların varsayımsal iradeleriyle içerden inşa edebilmelerine olanak tanımaktadır. Yani bir taraftan bireyin bütün varoluşu bir panoptikon ölçeğinde dışa açılacak⁴¹ ama varsayımsal bir irade hem varoluşa kısmi bir opaklık kazandıracak hem de bireyselliğin simetrisinde bir karanlık bölge -örneğin bilinçdışı- oluşturacaktır.

On dokuzuncu yüzyılda başlayan ileri modernlikte kadın ve çocuk imgesinin önemi daha da artmıştır. Çocukluk eksenini üzerinden aile zaten tersyüz edilmiştir⁴² fakat bu çocukluğun bizatihi bir değer olarak görüldüğü anlamına gelmemektedir. Erken ve orta modernite boyunca çocuk işçiliği oldukça yaygındır ve çocuk işçi yaşı dokuza kadar düşmüştür.⁴³ Buna karşın çocuk merkezli yürütülen faaliyetlerin üst düzey verimliliği, eski faaliyetlerin derinleştirilmesini ve yenilerinin yürürlüğe konmasını

³² Donzelot, *Aile Polisi*, 56.

³³ Samuel Hayat, "Working-Class Socialism in 1848 in France", *The 1848 Revolutions and European Political Thought*, ed. Douglas Moggach - Gareth Stedman Jones (Cambridge: Cambridge University Press, 2018), 122-127; Jonathan Sperber, *The European Revolutions, 1848-1851* (Cambridge: Cambridge University Press, 2005), 124-130.

³⁴ Donzelot, *Aile Polisi*, 50-51.

³⁵ Gisela Bock, *Avrupa Tarihinde Kadımlar*, çev. Zehra Aksu Yılmaz (İstanbul: Literatür Yayınları, 2004), 23.

³⁶ Köse, "Geçmişten Günümüze Aile", 33.

³⁷ Ilori Oladapo Mayowa, "Family Institution and Modernization: A Sociological Perspective", *Research on Humanities and Social Sciences* 9/8 (2019), 100; Katie Barclay, "Love and Other Emonions", *The Routledge History Of Women In Early Modern Europe*, ed. Amanda L. Capern (New York: Routledge, 2020), 85-87.

³⁸ Eric Paras, *Foucault: Öznenin Yitiminden Yeniden Doğuşuna*, çev. Yunus Çetin (İstanbul: Kolektif Yayınları, 2016), 139.

³⁹ Thomas Lemke, *Politik Aklın Eleştirisi: Foucault'nun Modern Yönetimsellik Çözümlemesi*, çev. Özge Karlık (Ankara: Phoneix Yayınevi, 2016), 271.

⁴⁰ Donzelot, *Aile Polisi*, 114.

⁴¹ Foucault, *Hapishanenin Doğuşu*, 252-285.

⁴² Philippe Ariès, *Centuries of Childhood: A Social History of Family Life*, çev. Robert Baldick (New York: Alfred A. Knopf, 1962), 46-47.

⁴³ Jack Goody, *Avrupa'da Aile*, çev. Serpil Arısoy (İstanbul: Literatür Yayınları, 2004), 156.

hızlandırmıştır. Donzelot, çocukluğa eklenen mekanizmaların anne ve baba imgesinin yüzeyinde derinleştiği çatlakları şöyle ifade etmektedir:

“Sosyal vasiler ile teknisyenlerden oluşan bu ikili ağın arasına yerleştirilen aile, böylelikle sömürgeleşmiş gibi görünüyor. Yüz yüze bakan iki merci, bir tarafta aile ile öbür tarafta aygıt bulunmuyor artık; onun yerine, çocuğun etrafında organize edilen bir dizi eş merkezli çember söz konusu: aile çemberi, teknisyenler çemberi ve sosyal vasiler çemberi. Ailenin liberalleşmesinin, çocuk haklarının doğuşunun ve erkek-kadın ilişkisindeki yeni dengenin paradoksal sonucu olarak, bu haklar ne kadar ilan edilirse, vesayet otoritesi yoksul ailenin üzerindeki pençesini o kadar sıkılaştırıyor. Aile ataerkilliği burada ancak bir devlet ataerkilliği pahasına yıkılıyor. Bunun bir kanıtı da babanın çoğu zaman orada olmaması. Çalıştığı için mi? Elbette ama hepsi bu değil, zira orada olduğunda dahi, on seferin dokuzunda, susmak ve sözü karısına vermek için. Oradaysa eğer, karısının ısrarıyla orada olduğunu sezinliyoruz ya da yetkililer çağırıldığında gitmek gibi edinilmiş bir alışkanlıktan ama asla bir rol oynama umuduyla değil. Zira gerçekte oynayabileceği bir rol de yok. Babanın simgesel otorite işlevini yargıç ele geçirmiş bulunuyor, pratik işlevini ise eğitimci. Anne kalıyor geriye; onun rolü ise bastırılmış değil, tam tersine muhafaza ediliyor ve ısrarla aranıyor. Tabii, istihdam ile saygılı bir ağırbaşlılık arasında bir yerde durmak kaydıyla.”⁴⁴

Bu pasaj, ailedeki sabit değişkenin baba ya da anne değil de çocuk olması durumunda ailenin yapısındaki kırılmayı, özellikle insan türünün iki cinsiyetini temsil eden kadın/anne ve erkek/baba yerine bil kuvve bir insanlık hali çocuğun sabit değişken kılınması dikkate alındığında çarpıcı bir şekilde açıklamaktadır. Çocuğun aileye açılan kapı oluşu, çocuğun iletkenliğini artıracak yollara yönlendirmiştir. Bunun için en ideal yol, çocuğun aile dışına çıkarılması olarak görünmüştür: Okul. Aristokrasi ve burjuvalar için çocukların eğitimi hiçbir zaman sorun olmamıştır zira onlar özel öğretmenler tutarak veya okullara ücret ödeyerek çocuklarına eğitim aldırılmaktaydılar. Resmi ve zorunlu eğitimin yokluğunda genel nüfusa açık eğitim ise kilise okulları tarafından yürütülmüştür⁴⁵ ki kamu okullarının aslında tözsel olarak çok bir şeyin değişmediği batı dünyasında kilisenin işlevlerini devralarak genişlettiği de söylenebilir. Kilise merkezli eğitim, modern devletin merkezîyetçi doğasıyla uyum sağlamadığı gibi bu okullar açık bir şekilde gelenekseldi. Akredite edilmiş, yeni usullerle eğitim veren öğretmenlerin görev aldığı resmi ve zorunlu eğitim sistemi, okuma yazmanın yaygınlaştırılmasıyla birey ve ailelerin enformasyona ve endoktrinasyona tabi tutulmalarını kolaylaştırmış ve hızlandırmıştır. Sağlık, hijyen ve diğer davranış normlarının aileye ulaştırılmasında ilgili uzmanların en önemli müttefiki olarak çalışmıştır.⁴⁶

Okul sistemi çocuklukla ilgili modern tasavvurun ön cephesinde vazgeçilmez bir yer edinmesine rağmen, genel olarak çocuklukla ilgili pozitif normları kapsamaktadır. Negatif normlar içinse daha özelleştirilmiş mekanizmalar üretilmiştir. Bunlar risk altındaki çocuklar ve riskli çocuklar tanımları boyunca yayılmışlardır. Bir taraftan çocuk ve ergenleri koruma dernekleri hızla çoğalırken⁴⁷ suça meyilli veya aile otoritesine uymayan çocuklarla ilgili olarak yardımseverlik kuruluşları, hakimler, çocuk hekimleri, sosyal yardım kuruluşları, tıp ve psikiyatri gibi çok sayıda uzman, uzmanlık alanı ve kurumdan oluşan, birbirleriyle bağımlı bir takım adalar çokluğu aileye ve aile üyelerine eklenmiştir.⁴⁸ Böylece “aile bağımlılık ve aidiyet ilişkilerinden oluşan karmaşık bir ağın pleksusu olmaktan çıkarak, kendisine dışsal olan aygıtların sinir uçlarının irtibat noktasına (neksus) dönüş” müştür.⁴⁹ Bu dönüşümün süreklilik kazanabilmesi içinse pedagoji, anne ve babanın anne ve baba oluşlarının biyolojik imalarının dışındaki anlamlarını devralabilmek için pedagoji gündeme gelmiştir. Ne var ki pedagojinin burjuva ailesi ile işçi ailesindeki çıktıları birbirinden oldukça farklıdır:

“Burjuva ailesi, çocuğun etrafına, onun gelişim sahasının sınırlarını belirleyen bir sağlık kordonu çekiyordu: Bu sınırlar dahilinde, psikopedagojinin bütün getirileri seferber edilmek suretiyle çocuğun bedensel ve zihinsel gelişimi teşvik edilecek ve ihtiyatlı bir gözetim ve denetimle kontrol edilecekti. Öbür durumda ise, pedagojik modeli bir *denetimli serbestlik* olarak tanımlamak daha doğru olur. İşçi

⁴⁴ Donzelot, *Aile Polisi*, 119.

⁴⁵ Robert Allan Houston, *Literacy in Early Modern Europe: Culture and Education (1500-1800)* (New York: Routledge, 2013), 70.

⁴⁶ Donzelot, *Aile Polisi*, 91.

⁴⁷ Donzelot, *Aile Polisi*, 98; Cunnigham, *Children and Childhood in Western Society Since 1500*, 123-130.

⁴⁸ Donzelot, *Aile Polisi*, 98-105.

⁴⁹ Donzelot, *Aile Polisi*, 107.

çocuğuna ilişkin mesele, köhne kısıtlamaların ağırlığından ziyade, aşırı serbesti -çocuğun sokağa bırakılması- idi; bunun için hayata geçirilen teknikler ise bu serbestliğin sınırlandırılmasını, çocuğun daha çok gözetim ve denetim altında mekanlara, okula ve aile konutuna yöneltilmesini hedefliyordu.”⁵⁰

Donzelot’un vurguladığı gibi pedagoji, gelişim ile gözetim arasında bir fonksiyonu temsil etmektedir. Gelişimin özelliklerinin belirlenmesi için biyoloji, psikoloji ve tıp gibi söylemler çocukluk üzerinde bir araya gelirken sınırların dıştan belirlenmesi, insan oluşun anlamının da bireyin kararına bırakılmadığını göstermektedir. Bu, bir bakıma dünyanın devasa bir hapishane olarak yeniden inşa edilmesi demektir.

Modernitenin başından beri batılı aile biçimi karakteristik özelliklerini kazanırken moderniteye geçmeye karar veren toplumumuz hayatın genelinde olduğu gibi aileyi oluştan imgeleri de ithal etmeye başlamıştır. Bununla birlikte söz konusu imgeler, doğal bir şekilde tezahür etmediği için devlet ve aydınların temsiliyetinde aile ve onun aktörlerinin imgeleri toplumda yayılmaya çalışılmıştır. Bunun yerine getirilmesi ise eğitim sisteminin ve onun tamamlayıcı unsurlarının görevi olmuştur. Günümüzde de özelliklerin yapısal özelliklerini analiz etmedeki temel sorun, dönüşümün yukarıdan ve genellikle öğretim sistemi aracılığıyla yapılması ve bunu pekiştirecek şekilde sosyoloji gibi disiplinlerin makro ilişkileri formüleştirecek değişimi bunlara bağlaması sebebiyle özelliklerin kurulumunun göz ardı edilmesinden kaynaklanmaktadır. Yaşamakta olduğumuz sorunların bütün çabalara rağmen bir düzeltilememesi, daha genel bir bakış açısını gerekli kılmaktadır.

3. Toplumumuzun Modernleşen Ailesinde İmgeler ve Son Kale Eğretilmesinin Anlamsızlığı

Toplumumuzun aile biçimi, İslam dinin gereklerinin yerleştirilmesi sürecinde oluşmuştur. Zaman içerisinde bununla ilgili fıkıh, ahlak, tasavvuf gibi disiplinler aile ile ilgili nazari ve pratik bir kavrayış ortaya koymuştur. Klasik ahlak tasavvurunda aile ilm-i ahlak, tedbirü’l-menâzil ve siyâsetü’l-müdün’den oluşan sınıflandırmanın bir parçasıdır.⁵¹ Bu tasavvur, modern aile yapısından farklı bir şekilde aile bireylerinin duygusal bağ ve birbirilerine karşı sorumluluklarını değil ahlaki-dini sorumluluklarını da belirleyen Tanrısal bir çerçevede yer almaktadır. Fakat bu gerçeklikten kopuk bir aile biçimi olduğunu kesinlikle göstermez. Klasik ailenin ayırt edici yönü, evin dış sınırlarının mahrem alanın da sınırlarını oluşturmasıyla⁵² üst düzeyde öznel ama diğer taraftan ailenin ekonomik faaliyetlerinin ailenin iyi olup olmadığını belirlemesiyle oldukça nesnelidir.

Klasik aile tasavvuru ve bu tasavvura kaynaklık eden imgeler, toplumumuzun modernleşmeye yönelmesiyle yerlerini yeni tasavvur ve imgelere bırakmıştır. Tanzimat, bu bağlamda açık bir ayrımı işaretlemektedir. Eski ve yeni dünya görüşleri arasındaki sınır, Tanzimat ile belirginlik kazanmaktadır; Tanzimat öncesindeki dünya geride bırakılmıştır. Bu bakımdan toplumumuz bir taraftan batının geçmişini yeniden deneyimlemekteyken diğer taraftan Batının şimdisini onunla birlikte yaşamaya çalışmaktadır. Batılı modern aile biçiminin gelişim serüveni, bu sebeple mevcut aile yapımızla ilgili bir analiz için temel görevini yerine getirmektedir. Toplumumuzun aile yapısını analizle ilgili olan bu çalışmanın birinci bölümünde modern batılı aile biçiminin gelişimine yer verilmesinin sebebi de buydu. Dolayısıyla tek bir modern aile biçimi vardır ve onun farklı toplumlara ve kültürlere göre yerel alt biçimlerinden bahsedilebilir.

Tanzimat öncesi aile yapısının günümüzdeki yaygın aile sınıflandırmaları olan geniş aile çekirdek aile ayrımını tam anlamıyla yansıtmıyorsa tartışmalıdır. Çok eşliliğin yaygın olmaması ve ailelerdeki az çocuk sayısına bağlı olarak⁵³ ailenin baba, anne ve çocuklardan müteşekkil olduğu yönündeki

⁵⁰ Donzelot, *Aile Polisi*, 61-62.

⁵¹ Kınalızâde Ali Çelebi, *Ahlâk-ı Alâî*, ed. Mustafa Koç (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Yayınları, 2014), 79-80.

⁵² Nurullah Güngör, “İslam Hukuku’nda Özel Hayat Kavramı ve Günümüz Uygulamaları”, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4 (2016), 79-83; Seda Örsen Esirgen, “Osmanlı Hukukunda Konut Dokunulmazlığını İhlal Suçu”, *Ankara Üni. Hukuk Fakültesi Dergisi* 65/4 (2016), 2306-2329.

⁵³ Ömer Demirel vd., “Osmanlılarda Ailenin Demografik Yapısı”, *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Aile Yapısı* (Ankara: Ülke Yayın Haber Tic. Ltd. Şti., 1992), I/105; Abdurrahman Kurt, “Osmanlı Aile Yapısı”, *Muhafazakâr Düşünce* 31 (2012), 131.

düşünceler olduğu gibi⁵⁴ özellikle modernite öncesi ailesinin birincil işlevlerinden olan ekonomik faaliyetler, bilinen anlamıyla çekirdek ailenin mümkün olamayacağını göstermektedir.⁵⁵ Bu sebeple geniş aile-çekirdek aile ayrımından ziyade klasik aile ifadesini kullanmak daha doğru olabilir. Klasik aile, Orta çağ toplumlarının genel yapısına uygun olarak ataerkillidir. Fakat bu ataerkillik Orta çağ sonrası Avrupa hümanizminin ataerkilliği ile karıştırılmaktadır.⁵⁶ Modern ataerkillik, erkek-kadın düalizmine dayanmaktadır⁵⁷ ve fakat kadın imgesi, onun merkezindeki kara delik gibidir. Buna karşın klasik ailedeki kadın ve erkek imgesi konusunda Taşköprüzâde şöyle demektedir: "...nasıl ki erkek ev için ruh, kadın beden gibi[dir]."⁵⁸ Klasik aile ataerkilliği kâinatın yönetimi, toplumun yönetimi, ailenin yönetimi ve kendiliğin yönetimi şeklindeki iç içe geçen çemberlerin bir sonucudur. Kelam ve felsefe eserlerinde ele alınan Tanrı-âlem ilişkisi, paylaşılmayan bir otoriteye dayandığı gibi toplumlar da tek bir yöneticinin egemenliğinde idare edilmektedir. Vücutta yönetilen organlar ve bir yönetici organ bulunduğu ve beden de nefis tarafından yönetildiği gibi, ailenin de söz konusu teolojik-ahlaki yönetimin bir parçası olarak tek bir yöneticisinin olması gerekir. Klasik düşünce için yönetim, devlet aklı mantığının aksine, iradenin şartsız kabul ettirilmesi değil, şartları olan kabulün, yöneticiye insanların kurtuluşunu sağlama sorumluluğu yüklemesidir. Dahası teorideki bu birlik, klasik ailedeki kuşak sayısının ikiden fazla olması ve akrabaların fiziksel yakınlığıyla merkezleştirilmiştir. Ayrıca klasik düşüncede aile reisi, yönetici ve hekim metaforunun bir bileşimidir.⁵⁹ Burjuva ailesinde aile reisinin görevi, ekonomik faaliyetlerin rasyonelleştirilmesi, hanenin gelirinin en üst düzeye çıkarılması ama buna karşın harcamaların en alt düzeyde tutulması ve gelir-gider işlerinde en küçük bir detayın dahi atlanmamasıdır.⁶⁰ Tekrar etmek gerekirse, modern dönem ataerkilliğinin ailedeki karşılığı doğrudan baba iken klasik ailedeki karşılığı baba değil erkektir. Erkek; baba, dede, dayılar, amcalar gibi alt bölümlere ayrılır. Yani klasik aile baba, anne ve çocuklardan oluşmadığı için tek merkezli değildir; aksine çok merkezlidir. Bunun istisnası, ailenin devlete karşı mali yükümlüğünün evin reisi olarak baba tarafından yerine getirilmesidir.⁶¹ Buna ek olarak modern ataerkillikte ahlaki kurallar daha çok kadın için bağlayıcıyken erkek oldukça serbesttir. Zaten Donzelot'un da vurguladığı gibi modern aile formasyonunda merkezi otoritenin kadınlara ittifakının pratik amaçları arasında öncelikli olan, kadının tutuculuğuyla erkeğin ahlaklaştırılmasıdır. Halbuki toplumumuzun klasik ailesinde, ahlaki kuralların kesinliği her iki cinsiyet için aynı oranda geçerlidir.⁶²

Klasik ailede ahlaki gelişim, bireysel bir ahlaki gelişim sürecinin bir parçası değildir. Aile üyelerinin güç ilişkileri, itidalli davranma kuralı tarafından yönlendirilmelidir.⁶³ Ulusun kendini algılama şekli ya da bir insanlık idealini benimsetmek, modern ailenin ahlaki gelişim görevine dahil olan unsurlar olmakla birlikte, modern ailenin işlevlerinin önemli bir kısmı aile dışı kurumlara devredildiği için modern insanın ahlaki gelişimi boyut kaybetmiştir. Taşköprüzâde ailenin ahlaki tekamüldeki ekonomik perspektifi şöyle dile getirmektedir:

"...yani mal kazanırken iki şeyi, adaleti ve kişilik onurunu [mürüvvet] gözetmelidir. Birincisi, muamelede ve alışverişlerde eşitliği ve tartıda dosdoğru ölçüyü korumak, ölçüde hile ve eksikten kaçınmaktır. İkincisi meslek türlerinden en itibarlı olanlarını, iffet ve kişiliğe en yakın olanları seçmek, adi mesleklerden uzak durmaktır. Ayrıca insanın geçimini temin ederken hürriyetini koruması ve kınanmadan uzak durması lazımdır."⁶⁴

⁵⁴ Ahmet Özkiraz - Gül İşçi Baş, "Osmanlıdan Günümüze Türk Toplumunda Aile Yapısı ve Boşanma", *KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi* 18/30 (2016), 90.

⁵⁵ İlber Ortaylı, *Osmanlı Toplumunda Aile* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2017), 20.

⁵⁶ Bock, *Avrupa Tarihinde Kadınlar*, 6, 15.

⁵⁷ Derya Şaşman Kaylı, *Kam Bedeni ve Özgürleşme* (İzmir: İlyas Yayınevi, 2013), 44.

⁵⁸ Taşköprüzâde, *Şerhu'l-Ahlâki'l-Adudiyye*, çev. Müstakim Arıcı (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Yayınları, 2014), 194.

⁵⁹ Nasîruddin Tûsî, *Ahlâk-ı Nâsirî*, çev. Anar Gafarov - Zaur Şükürov (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2016), 191.

⁶⁰ Werner Sombart, *Burjuva: Modern Ekonomi Dönemine Ait İnsanın Ahlâki ve Entelektüel Tarihine Katkı*, çev. Oğuz Adanır (Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2017), 128 vd.

⁶¹ Ortaylı, *Osmanlı Toplumunda Aile*, 18-19.

⁶² Kurt, "Osmanlı Aile Yapısı", 132.

⁶³ Taşköprüzâde, *Mevzuatu'l-ulûm* (Dersaadet: İkdâm Matbaası, 1313), 336.

⁶⁴ Taşköprüzâde, *Şerhu'l-Ahlâki'l-Adudiyye*, 176.

Klasik ailede eve helal rızık getirmek çok önemli bir motivasyon kaynağı olmuştur. Bu bağlamdaki etkisi günümüze de kısmen ulaşan ahilik oldukça dikkate değerdir. Ahiliğin kadın kolu olan Bâcıyân-ı Rûm da bu bakımdan oldukça önemli bir kurumdur.⁶⁵ Aile ile ahlak arasındaki ekonomik bağlantının bir diğer yönü harcamalardır ki bu, modern aile için neredeyse tamamen vicdani bir gerçeklik haline gelmiştir. Harcamanın en üst düzeyi, zekât sadaka gibi Allah yolunda yapılan harcamadır; ikinci seviyede mürüvveti artıracak harcamalar gelmektedir, üçüncü seviye aileyi korumak için yapılan harcamalardır ve kişinin ailesi için yaptığı harcamalar dördüncü seviyededir.⁶⁶

Osmanlı modernleşmesi, hemen her alanı etkilediği gibi ailenin formasyonunda da kırılmalar meydana getirmiştir.⁶⁷ Sosyolojinin bir bilim olarak kurumsallaşması, istatistik gibi araçların yaygınlaşması gibi hususlar, devletin toplumu daha net ve detaylı görmesini sağlamıştır ki bunlar politika üretmek için gerekli bilgileri tedarik etmiştir. Tabii ki kültürel hiçbir fenomen bütünüyle doğal olmadığı gibi klasik aile de politik etkinliklerden bütünüyle uzak değildir. Klasik aile, söylemsel düzlemde ahlaki tasavvura yerleştirilmiştir. Ahlaki tasavvur, özellikle Fârâbî'nin *el-Medînetü'l-Fâzıla* isimli eserinde olduğu gibi politikayla tam olarak mecz edilmiştir. Eğer İslam Medeniyeti, kalam ve fıkıhın önderliğinde dini ilimleri zemin olarak değil de Müslüman düşünürlerin müktesebatının üzerinde yükselseydi, muhtemelen insanlık moderniteyle daha erken bir dönem karşılaşacaktı ve bu daha yüksek düzeyde sentetik aile formasyonunun tarihini farklı bir coğrafyada ve tarihsel dönemde başlatacaktı. Söylemsel düzlemde metafiziksel bir ahlaki tasavvurda yer alan aile yaşantısı, iktidar ilişkileri açısından Osmanlı Devleti döneminde bürokrasiye en azından hukuki düzlemde eklenmeye çalışılmıştır. Bu bağlamda özellikle nikahların kadı huzurunda kıyılması konusunda çaba sarfedilmiştir. Nasıl ki Müslüman düşünürler modernitenin erken bir habercisi ise Osmanlı Devleti, döneminin en merkezî yapıyla modern devletin bir gelişim aşamasını temsil etmektedir.

Osmanlı Devleti'nin modernleşmesinin altında çok ve çeşitli sebepler olmakla birlikte merkezîleşmenin yeni ve daha kusursuz bir merkezîleşmeye evrilmesi batılılaşmanın sürekliliğini sağlamıştır. Tanzimat Fermanı ile görünürlük kazanan modernleşme,⁶⁸ yeni bir dünya görüşüne, yeni bir devlet, toplum ve insan anlayışına karşılık gelmektedir. Dolayısıyla Tanzimat döneminin tek amacının idari dönüşüm olduğu⁶⁹ yargısına katılmak mümkün değildir. On dokuzuncu yüzyıl boyunca ilerleme kaydeden Osmanlı modernleşmesi, öylesine belirleyici olmuştur ki günümüz kurumlarının ve gündelik yaşamının unsurları bu dönemde ya ortaya çıkmıştır ya da temelini atmıştır.

Yeni bir dünyaya dahil olmak doğal bir şekilde aileyi de yeniden şekillendirmeye başlamıştır.⁷⁰ Değişim klasik aileden çekirdek aileye dönüşmekle sınırlı değildir. Değişim, aile üyelerinin birbirine bağlanma biçiminde yani konfigürasyonunda ve ailenin işlevlerinde gerçekleşmiştir. Konunun geniş aile-çekirdek aile dikotomisinde ele alınması, onun sosyoloji, antropoloji, tarih gibi disiplinlere hasredilmesine yol açmakta, başka bir deyişle kırılmanın üzeri örtülerek dünyevi şartlarla sınırlı bir değişkenler kümesinin hermenötisine münhasır kılınmaktadır. Klasik aile, çekirdek aileye dönüşüp üyeleri yeni anlamlara kavuşurken ailenin mekânı da yeniden biçimlenmiştir. Modern insanın doğal mekânı kent olduğu için, kentler modern insanın doğum ve gelişimine göre tasarlanmış ve inşa edilmiştir. Bunun aileyle en yakın bölümü evdir. Modern kentin modern evleri ve evlerin eşyalandırılmaları, belirli bir habitusu içkindir ve

⁶⁵ Yasemin Tümer Erdem - Halime Yiğit, *Bacıyân-ı Rûm'dan Günümüze Türk Kadının İktisadî Hayattaki Yeri* (İstanbul: İTO Yayınları, 2010).

⁶⁶ Nasîruddin Tûsî, *Ahlâk-ı Nâsirî*, 196-197; Taşköprizâde, *Şerhu'l-Ahlâki'l-Adudiyye*, 179-183.

⁶⁷ Diana Gittins, *Aile Sorgulanıyor*, çev. Tuna Erdem (İstanbul: Pencere Yayınları, 2011), 19; Salih Aybey, "Dünden Bugüne Modernleşme Bağlamında Ailenin Değişim ve Dönüşümü", *Aile ve Modernite*, ed. Salih Aybey vd. (Zonguldak: Bülent Ecevit Üniversitesi Yayınları, 2017), 104-105.

⁶⁸ Tanzimat Fermanının açtığı ufku kesintisiz devam etmesi ve Batıyı takip etmedeki tutarlılık, Osmanlı modernleşmesinin daha geriye giden bir ön hazırlığa işaret etmektedir. III. Selim ıslahatlarının Nizâm-ı Cedid yani yeni düzen anlamına gelmesi, bu bakımdan oldukça anlamlıdır.

⁶⁹ Ortaylı, *Osmanlı Toplumunda Aile*, 185.

⁷⁰ Doğan, *Dünden Bugüne Türk Ailesi*, 118 vd.

evin parçaları kendine özgü davranış kalıplarını kendinde toplamaktadır.⁷¹ Başka bir deyişle, davranış kalıpları bireylere önseldir ve bir bakıma bireylere kendilerini dikte etmektedir.⁷² Esas itibarıyla evler birbirinin aynısıdır⁷³ yani fraktaldır ve üretim ile evlerin fraktal yapısı arasındaki fonksiyon, ailenin iç üretim mekanı olmasına izin vermemektedir. Evlerin fraktal yapısı, kültürlerle özgü aile biçimlerinin tek biçimli modern aileye dönüştüğünün açık bir göstergesidir.⁷⁴

Modern ailenin yeni kadın imgesi Osmanlı modernleşmesinde hızlı bir şekilde taklit edilmiştir. Daha önce sadece sıbyan mekteplerine gidebilen kız çocukları için 1842'de Tıbbiye Mektebi'nde açılan ebelik kursları, 1858'de kız rüştiyesi, 1864'te Rusçuk'ta İslahhane, 1869'da kız sanayi okulu, 1870'te Dâru'l-muaallimât yani öğretmen okulu açılmıştır.⁷⁵ Kadın eğitiminin kadınların bu eğitim süreçlerine ilgisizliğine⁷⁶ rağmen önemsenmesi, okuryazarlık ile modern yaşam arasındaki özsel bağdan kaynaklanmaktadır. Zira modern hayat, geleneksel toplumun işitmeye dayalı işleyişinden farklı olarak gözün ön planda olduğu bir gösterge sistemiyle kodlanmıştır. Okuryazarlık olmadan modern insan yani birey hayatta kalamazdı ve modernite projesi başarısız olurdu. Bir taraftan modern kamusal yaşamın biçimine bağlı olarak kamuoyu inşa edilirken, kadın imgesi kadınlarla ilgili dernekler ve yayınlar yoluyla somutlaşmış ve yaygınlaştırılmıştır. İttihat ve Terakki Kadınlar Şubesi, Kadınları Esirgeme Derneği, Teâlî-i Nisvan Cemiyeti, Osmanlı Kadınları Terakkiperver Cemiyeti, Osmanlı Cemiyet-i Hayriyye-i Nisaiyye, Müdafaa-i Hukuk-ı Nisvân Cemiyeti önde gelen kadın dernekleri arasında yer almıştır.⁷⁷

*Muhadderat'*ın eki olarak çıkan *Terakki* (1868), *Vakit yahut Mürebbi-i Muhadderat* (1875), *Âyine* (1875), *Aile* (1880), *İnsaniyet* (1883), *Hanımlar* (1883), *Şükûfezâr* (1886), *Mürüvvet* (1888), *Parça Bohçası* (1889), *Hanımlara Mahsus Gazete* (1895), *Hanımlara Mahsus Malumat* (1895), *Âlem-i Nisvân* (1906) ve daha başka pek çok yayın kadını ve aileyi tartışma konusu yapmıştır.⁷⁸ Sürec içerisinde konu farklı aktörler, kurumlar, başlıklar ve sorunlara göre çeşitli şekillerde tartışılmış olmakla birlikte kadın imgesinin alanı eleştirilerle genişletilmiştir. Örneğin *Kadınlar Dünyası* gazetesinde 4 Nisan 1913 yılında yayınlanan "*Hukuk-ı Nisvân*" isimli makalede şöyle denilmektedir:

"Biz kadınlar millet-i kadime ve hazıra medeniyetleri arasında bambaşka mevkiler tutmuşuz. Erkekler bizi daima mahkûm, daima esir etmişlerdir. Erkekler yüzünden asırlarca hatta dünya dünya olalı çekmekte olduğumuz zulmün def'ini bugün biz erkeklerin mürüvvetinden istemeye tenezzül eder miyiz? Biz kadınlar, kadınlık dairesinde göstereceğimiz teali ve mevcudiyet sayesinde erkekleri vazife-i ademiyyetlerine irca mecbur edeceğiz."⁷⁹

Osmanlı toplumundaki feminizm, diğer toplumlarda olduğu gibi sadece kadınların gündeminde olan bir mesele olarak kalmamıştır. Materyalist bir fikir adamı olarak tanınan Baha Tevfik feminizm hakkındaki ifadesi oldukça ilginçtir: "İslâmiyyetin ayrıca bir feminizm islahâtına aslâ ihtiyacı yoktur. (...) İslamiyyet "feminizm" dir."⁸⁰

On dokuzuncu yüzyılda kadınlara hitap eden ve kadın kimliğini belirgin hale getiren yayınların yanı sıra modern çocukluk imgesinin genel hatlarını ortaya koyan yayınlar başlamış ve bunların sayıları hızla artmıştır. Bu eserler, geleneksel toplumun çocukluğu yetişkinliğin bil kuvve hali olarak görmesine bir

⁷¹ Richard Sennett, *Gözün Vicdanı: Kentin Tasarımı ve Toplumsal Yaşam*, çev. Süha Sertabiboğlu - Can Kurultay (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1999), 54-55.

⁷² Siddık Ağçoban, "Modern Toplumda Aile Olmak (Kent, Politika ve Din Bağlamında Bir Değerlendirme)", *Modern Dünyada Çocukluk ve Çocuk Eğitimi: Temalar, Tartışmalar*, ed. Süleyman Gümüş - Z. Şeyma Altın (Ankara: Nobel Akademi Yayınları, 2022), 29.

⁷³ Ağçoban, "Modern Toplumda Aile Olmak", 30.

⁷⁴ William Josiah Goode, *World Revolution and Family Patterns* (London: The Free Press of Glencoe, 1963), 1.

⁷⁵ Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi* (Ankara: Pegem Akademi Yayınları, 2013), 165 vd; Fatma Kılıç Denman, *İkinci Meşrutiyet Döneminde Bir Jön Türk Dergisi: Kadın* (İstanbul: Libra Kitap, 2009), 37.

⁷⁶ İsmail Doğan, "Tanzimat Sonrası Sosyo-Kültürel Değişmeler ve Türk Ailesi", *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi* (Ankara: T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu, 1992), 191.

⁷⁷ Zafer Toprak, *Türkiye'de Kadın Özgürlüğü ve Feminizm (1908-1935)* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2016), 19.

⁷⁸ Kılıç Denman, *İkinci Meşrutiyet Döneminde Bir Jön Türk Dergisi: Kadın*, 37-38; Hatice Akın Zorba, "Muhadderât ve Etfâle Mahsus Bir Osmanlı Dergisi: Âyine", *Folklor/Edebiyat* 24/95 (2018), 157; Ayşe Bozkurt, *The Issue of Education in Ottoman Women's Periodicals (1869-1895)* (İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi SBE, 2006), 10.

⁷⁹ Hülya Osmanağaoğlu (ed.), "Hukuk-ı Nisvân", *Feminizm Kitabı: Osmanlı'dan 21. Yüzyıla Seçme Metinler* (Ankara: Dipnot Yayınları, 2015), 59.

⁸⁰ Odette Laguerre, *Feminizm Âlem-i Nisvân*, ed. Kemal Bakır - Ali Utku, çev. Baha Tevfik (Konya: Çizgi Kitabevi, 2015), 7.

eleştiridir ve çocukluğu yetişkinlikten ayırarak çocukluğun kendine özgü varoluşsal özelliklerini açıklamaya çalışmışlardır.⁸¹ İlk çocuk dergisi olan *Mümeyyiz*, 1869 yılında yayımlanmaya başlamıştır.⁸² Daha sonra, *Hazine-i Etfal* (1873/1874), *Sadakat* (1875), *Etfal* (1875), *Ayine* (1875), *Arkadaş* (1876), *Tercüman-ı Hakikat* (1880), *Aile* (1880), *Bahçe* (1880), *Çocuklara Arkadaş* (1881), *Çocuklara Kıraat* (1881), *Vasita-i Terakki* (1882), *Mecmua-i Nevresidegân* (1882/1883), *Etfal* (1886), *Teşvik* (1886), *Nümune-i Terakki* (1887), *Debistan-ı Hired* (1887), *Çocuklara Talim* (1887), *Parça Bohçası* (1889/1890), *Mektep* (1891), *Çocuklara Mahsus Gazete* (1896), *Çocuklara Rehber* (1897), *Musavver Küçük Osmanlı* (1909), *Arkadaş* (1909), *Talebe* (1911), *Mektepli* (1913), *Çocuk Yurdu* (1913), *Çocuklar Alemi* (1913), *Türk Yavrusu* (1913), *Çocuk Duygusu* (1913), *Çocuk Kalbi* (1914), *Mini Mini* (1914), *Türk Çocuğu* (1914), *Küçükler Gazetesi* (1919), *Çocuk Gazetesi* (1919), *Hür Çocuk* (1920) isimli çocuk dergileri yayın hayatına başlamıştır.⁸³ Erken Cumhuriyet Döneminde ise *Yeni Yol* (1923), *Musavver Çocuk Postası* (1923), *Haftalık Resimli Gazetemiz* (1924), *Resimli Dünya* (1924), *Çocuk Salnamesi* (1927), *Gürbüz Türk Çocuğu* (1929), *Afacan* (1932), *Şen Çocuk* (1932), *Olgun Çocuk* (1933), *Çalışkan Çocuk* (1934), *Ateş* (1936), *Yavru Türk* (1936), *Cumhuriyet Çocuğu* (1938), *Asrın Çocuğu* (1939), *Çocuk Dünyası* (1940), *Doğan Kardeş* (1945), *Küçük Kardeş* (1947), *Çocuk Âlemi* (1948) dergileri yayımlanmıştır.⁸⁴

Batının makro iktidarında doğan, modernleşme ile ithal edilen ve iletişim kanallarıyla dolaşıma sokulan yeni çocuk imgesi, tıpkı diğer dönüşüm alanlarında olduğu gibi eğretileme yoluyla eski düzeni kendi üzerine dikmiştir. Modernitenin geleneksel olanı bu şekilde kendine katması, olguların sosyolojik bir sorunsal olarak anlaşılmasını⁸⁵ kolaylaştırmakta; değişimi ihtiyaçların doğal bir zorlaması olarak kabul ettirmektedir. Halbuki mesele tekrar etmek gerekirse, sosyolojik olanın ötesinde, bir mahiyet değişimidir. Bu bakımdan *Çocuklara Kıraat* dergisinde yer verilen ve türünün ilk örneklerinden olan bir çocuk şiirindeki şu beyit çok dikkat çekicidir:

“Biz mektebi takdis ederek kâbe deriz hep,

Çün biz küçücük hâcıların kâbesi mekteb.”⁸⁶

Osmanlı modernleşmesi, devlet aklının⁸⁷ bir tezahürü olarak önce askeri alanda başlamış ve daha sonra hukuki alana yayılmıştır. Aile özelindeki hukuki tasarruflarsa, Nizâm-ı Cedîd tasavvuruyla kısmen çelişecek şekilde muhafazakâr bir bakışla hazırlanmıştır,⁸⁸ tabii muhafazakarlığın da modern olduğunu gözden kaçırmamak kaydıyla. 1859 yılında yayınlanan *Şeriyeye Mahkemeleri Nizamnamesi*, evlilik üzerindeki devletin yeni bakış açısının ilk adımlarına karşılık gelirken,⁸⁹ 1917 yılında çıkarılan *Hukûk-ı Âile Kararnamesi*, modern aileyi genel hatlarıyla ortaya çıkarmaktadır. Kararnâme, Osmanlı klasik hukuk sisteminin temel özelliği olan Hanefî mezhebinin ilke ve görüşleriyle sınırlı kalmamış ve diğer Sünnî mezheplerin görüşleri de dikkate alınmıştır.⁹⁰ Ne var ki kararnâmeye yayınlandığı dönemde yöneltilen eleştirilerden anlaşılabilceği gibi bu, dört Sünnî mezhebin çoğulcu bir şekilde uygulanması değil, farklı bir rasyonelliğin kendisini gelenekle meşrulaştırmasıdır.⁹¹ Belirli bir mezhebi dikkate almanın mezhep taassubu olarak nitelendirilmesi⁹² de ilginç bir durumdur. Kaldı ki hükümlerin yine Osmanlı millet sistemiyle de çelişerek bütün tebaayı kapsaması,⁹³ normların modern hukuki mantığa göre

⁸¹ Gülbeyaz Küre, *Çocuklara Mahsus Gazete'de Çocuk Hayatı* (İstanbul: Libra Kitap, 2020), 21.

⁸² Cüneyd Okay, “Eski Harfli Çocuk Dergileri”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 4/7 (2006), 511.

⁸³ Hüseyin Şimşek, *Tanzimat ve Mutlakiyet Dönemi Çocuk Dergilerinin Eğitim Açısından İncelenmesi* (Ankara: Ankara Üniversitesi SBE, Doktora Tezi, 2022).

⁸⁴ Sevcan Başboğa, *Erken Cumhuriyet Dönemi Çocuk Dergilerinde Bedeni Ahlaki ve Terbiyevi Özellikleriyle İnşa Edilen Çocuk* (İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi SBE, Doktora Tezi, 2018), 29 vd.

⁸⁵ Talcott Parsons, “The American Family: Its Relations to Personality and to the Social Structure”, *Family, Socialization and Interaction Process*, ed. Talcott Parsons - Robert F. Bales (Illionis: The Free Press, 1955), 3.

⁸⁶ Okay, “Eski Harfli Çocuk Dergileri”, 512.

⁸⁷ Friedrich Meinecke, *Devlet Aklı: Modern Çağda Devlet Aklı Düşüncesi*, çev. M. Sami Türk (İstanbul: Albaraka Yayınları, 2021), 51.

⁸⁸ Ortaylı, *Osmanlı Toplumunda Aile*, 189.

⁸⁹ Ahmet Yasin Küçükütyay, *Osmanlı Aile Hukuku: Gelenek ve Modern Arasında Hukûk-ı Âile Kararnamesi ve Sadreddin Efendi'nin Eleştirileri* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2017), 23.

⁹⁰ Mehmet Âkif Aydın, *Osmanlı Aile Hukuku* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2018), 191.

⁹¹ Küçükütyay, *Osmanlı Aile Hukuku*, 47 vd.

⁹² Orhan Çeker, “Özellikleri ve Muhtevası”, *Osmanlı Hukûk-ı Aile Kararnamesi* (Konya: Mehir Vakfı Yayınları, 2022), 11.

⁹³ Aydın, *Osmanlı Aile Hukuku*, 191.

belirlendiğinin bir diğer önemli göstergesidir. Kararnâme, Osmanlı aile yapısı çok büyük oranda tek eşli olmasına rağmen tek eşliliği zorunlu hale getirmiş, evlilikleri ve boşanmaları rsmileştirmiş ve evlilik yaşını sınırlandırmıştır.⁹⁴ 1923 ve 1924 yıllarında da aile hukuku ile ilgili kanun hazırlıkları devam etmiş,⁹⁵ nihayet 1925 yılında *Medeni Kanun* yürürlüğe girmiştir.

Aile hukuku düzenlemeleri, toplum düzeni adına bir norm ortaya koyarken normlara bağlı olarak gelişen anomaliler görmezden gelinmiştir. Fakat her normallik biçiminin kendine özgü sapmaları bulunmaktadır. Evliliğin anomalisi, evlilik dışı ilişkilerdir. Özellikle tek eşlilikle ilgili normlar -değindiği gibi klasik aile de büyük oranda tek eşlidir- yayıldıkça onun sapmaları da yaygınlaşmaya başlamıştır. 1 Mart 1926 Tarih ve 765 Sayılı Eski Türk Ceza Kanunu'nun 440 ve 441. maddelerinde "zina" suç olarak belirlenmekle birlikte modern gündelik yaşamın birincil temsillerinden olan romanlarda görüldüğü gibi evlilik dışı ilişkiler, modern normlarla eşgüdümlüdür. Zinayı suç olarak kabul eden ilgili kanun, modern ataerkilliğin bir yansıması olarak erkek ile kadın arasında bir ayırım oluşturmuştur. Buna göre zina suç işleyen kadın ve erkeklerin, 3 aydan 30 aya kadar hapis cezasıyla cezalandırılması öngörülmüştür. İlgili maddelerden anlaşıldığı gibi zina suçunun isnat edilmesinde kadın ve erkek arasında ayırma gidilmiştir ve erkeğin zina suçunun tespitinde bununla ilgili bir evin tutulması veya bilinen bir mekânda fiilin işlenmesi şartı aranmıştır. Bu ayırım, ilk bakışta kadın aleyhine bir ayrımcılık gibi gözükse de yasa koyucunun çok eşliliği engellemek üzere belirli mekânları özellikle dikkate almaya çalıştığı da söylenebilir. Fakat 1996 yılında, iki maddenin ayrımcılık içermesi sebebiyle Anayasa Mahkemesi, Anayasa'nın 10. maddesine göre yeniden düzenlenmesini istemiştir. 441. maddeyle ilgili yeni bir düzenleme yapılmadığı gibi 1998 yılında 440. madde de yürürlükten kaldırılmıştır. 2004 yılında Avrupa Birliği müzakereleri kapsamında, 12 Ekim 2004 tarihinde *Resmî Gazete*'de yayımlanan ve 2005'te yürürlüğe giren T.C.K.'nın 227. maddesiyle zina suç olmaktan çıkarılmıştır. Zinanın suç olmaktan çıkarılması, sadece bir hukuki değişiklik değildir. Şöyle ki modernite için hukuk, ahlakın genelliğinin koşulu olmuştur ve yasalarla suç olarak tespit edilmemiş bir eylemin ahlaken yerilmesi, bir bakıma bireyselliğe saldırı olacağından ahlaken yerilmesi gereken bir davranış olacaktır.

Ailenin sentetikleşmesi sürecinin bir diğer sonucu, kadın bedeninin belirginleşmesidir. Kadın, aslî değer kaynağı olmasının yanı sıra bir arzu nesnesidir. Kadına yönelik arzu, modern ataerkilliğin her zaman diğer yüzünü, karanlık tarafını oluşturmuştur. Erkek imgesi ile kadın imgesi arasındaki arzu dolayımını sürekli kılmak için aylak tiplmesi gibi düşük profilli erkek imgesinin alt imgeleri üretilmiş ve roman, sinema gibi araçlarla halka/kamuoyuna sunulmuştur. İçki içmek, kumar oynamak, uyarıcı madde kullanımı gibi davranış kalıpları erkeğin kadına yönelik arzusunu zenginleştirmekte ve arzunun süresini uzatmaktadır. Aylak tiplmesinin tam bir eşleşimi olmamasına rağmen metres ve pavyon kadınları, baştan çıkarıcı hizmetçiler, patron sekreterleri, konsomatris gibi kadın imgesini arzuyla işaretleyen imgeler, genelev fahişesinin ahlaki sorunlarını telafi etmiştir. Aylak tiplmesi, romantizmiyle ahlaki eleştirileri bertaraf edebilmekle birlikte modern ataerkilliğin kadın tasavvurunu düşük profilde temsil etmektedir. Onun saf temsili, örneğin de Sade'ın *Juliette* eserinde olduğu gibi sadistiktir.⁹⁶ Aylak, modern ailede kadın ile erkek arasındaki ilk kriter olan duygusal yakınlaşmanın bir ifadesidir. Sadizm ise, erkek imgesinin kadın imgesiyle tüketilmesidir. Sadist erkek imgesinin kadın imgesine etkisi, kadın imgesinin mahremiyetini yok etmektir. Günümüzde LGBT gibi oluşumların cinsellikle ilgili tabuları tanımamaları, modern ataerkillikte gömülü olan sadizmin tezahürü olarak görülebilir.

Modern çekirdek ailede, bütün alt imgeleriyle erkek imgesi ve bütün alt imgeleriyle kadın imgesi duygusal bağla birbirlerini çekerken diğer taraftan doğası sınırsızlık olan arzu bir merkezkaç kuvveti meydana getirmektedir. İvmesi gittikçe artan boşanma oranları, bu merkezkaç kuvvetinin evlilik akdi üzerindeki en somut etkisidir. Fakat boşanmanın gerisinde genel olarak bütün bir ailenin, özellikle modernleşmesinin daha ileri seviyelere ulaştığı durumlarda, arzu güzergahları boyunca savrulmakta olduğunu/savrulacağını tahmin etmek zor olmasa gerektir. Ne var ki insan için hakikat istenci varoluşsal bir özelliktir ve normlardan mutlak olarak kaçınmak bu nedenle söz konusu olamaz. Dolayısıyla

⁹⁴ Aydın, *Osmanlı Aile Hukuku*, 193 vd.

⁹⁵ Aydın, *Osmanlı Aile Hukuku*, 208-210.

⁹⁶ Marquis de Sade, *Juliette: Erdemsizliğe Övgü*, çev. Münire Yılmaer - N. Berna Serveryan (İstanbul: Chiviyazıları, 2013).

çekirdek aile bozulduğunda tek ebeveynli aile, babasız aile, karışık aile gibi çekirdek ailenin düzensiz formasyonları ortaya çıkmaktadır. Birlikte yaşama (cohabitation) ve gay/lezbiyen aileleri ise, doğrudan çekirdek ailenin evrimleşmesidir.

Aile politikaları ve kendi içine çökmekte olan aile kurumunu desteklemeye çalışan bütün kurum ve kişilerin edimlerinin, bu değişkenler arasındaki tekil olayların olumsuz sonuçlarını hafifletme, tekil olayların sosyoloji gibi disiplinlerce tümelliğe tercüme edilmesiyle toplumsal düzlemdeki sonuçlarını yönetilebilir kılma dışında otantik bir dönüşüm umudu yok denecek kadar azdır. Aile politikaları ile ekonomik üretkenlik arasında kurulan denklem ise, sorunsalın pragmatik çerçevede ele alınması açısından anlamlıdır.

4. Sonuç

Bu çalışmanın amacı, doğallığın ve toplumsallığın sınırında yer alan ailenin modern durumu hakkında bir tartışma yürütmektir. Zira retorik düzlemde aileye büyük bir önem atfedilmekte, ahlaki bozulmaların hız kazandığı bir zaman diliminde 'son kale' metaforuyla insanların dikkati çekilmeye çalışılmaktadır. Aile, cinsellik ile ilgili tabuların düğüm yeridir, ilk öğrenmelerin gerçekleştiği bir uzam ve aidiyetlerin kararlık kazandığı derin ilişkiler yumağıdır. Bu sebeple geleneksel dünyayı bir şekilde temsil edenlerle daha başka bir toplumsallık tasavvuru peşinde olanlar, pek çok konuda fikir birliğine varabilseler de ailenin mahiyeti ve işlevi tartışmalı olmaya devam etmektedir. Ayrıca aile, din eğitiminin ana konuları arasında yer almaktadır. Gerçi din eğitimi, davranış değişikliği kavramına olan aşırı ilgisi sebebiyle, informal eğitimin yaşandığı aileye değil de profesyonel öğrenme ortamlarına birincil derecede önem atfetmektedir. Fakat özellikle cinsellik tabusunun kırmızı çizgi olması, aileyi din eğitimi açısından da vazgeçilmez kılmaktadır.

Muhafazakâr çevre ve muhafazakarlıkla bir şekilde ilintili olan din eğitimi kurumlarının aileye yönelik söylemleri, birtakım çelişkilerle maluldür. En büyük sorun, tıpkı Marksizmin alt yapı-üst yapı ayırımına rağmen bilimlere meşru görmeye devam etmesinde olduğu gibi, muhafazakarlık hem zamanın değişmesiyle hükümlerin değişmesini inkâr edememekte hem de yeni hükümlerin hüküm sürdüğü yeni düzenin dinamiklerine karşı ikircikli davranmaktadır. Aileyi anlamak için modern bilimlerin bulgularına dayanmakta, gündelik hayatın ekonomik, kamusal, hukuki veçhelerinin modern karakterine neredeyse kusursuz bir şekilde eklenilebilmekte ama diğer taraftan ürettiği bir retorik bulutuyla bağlantılarını belirsizleştirmektedir. Buradaki çelişkileri, sistemli olarak dini ilimlerin, insan bilimlerinin veya pedagojik karakteriyle din eğitiminin fark etmesi oldukça zordur zira bu bilimler özdeşleşmenin bütünlüklü halini görmekten uzaktır.

Modern aile, belirli bir medeniyet tasavvurunu temsil etmek üzere ortaya çıkmıştır ve bu tasavvurun ufkunda dönüşmeye devam etmektedir. Boşanmaların artması, cinsellikle ilgili tabuların yıkılması, kadın, erkek ve çocuk imgelerindeki köklü değişiklikler, bu sürecin beklenmedik çıktıları değil bilinçli bir tercihin doğal sonuçlarıdır. Bu sebeple retoriğin, bir uygarlık süreciyle mücadele etmesi gerçekçi olmadığı gibi uygarlıkla açık bir mücadelesi olmayanlar için açıklanabilir de değildir. Modern aile, özellikle sosyolojik analizlerde sık sık zikredildiği gibi en küçük yapı taşı değildir artık; aile, modern insan için geçici bir koruma alanı olarak görülmüştür ve posthümanizmde açıkça dile getirildiği gibi tam bir bireyselleşme için bir engel haline gelmiştir. Kaldı ki yasadışı bir toplum için her sınır/yasa, zaten kategorik değil hipotetiktir.

Finansman/ Grant Support

Yazar(lar) bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

The author(s) declared that this study has received no financial support.

Çıkar Çatışması/ Conflict of Interest

Yazar(lar) çıkar çatışması bildirmemiştir.

The authors have no conflict of interest to declare.

Kaynaklar

- Ağçoban, Sıddık. "Modern Toplumda Aile Olmak (Kent, Politika ve Din Bağlamında Bir Değerlendirme)". *Modern Dünyada Çocukluk ve Çocuk Eğitimi: Temalar, Tartışmalar*. ed. Süleyman Gümüş - Z. Şeyma Altın. 19-64. Ankara: Nobel Akademi Yayınları, 2022.
- Akın Zorba, Hatice. "Muhadderât ve Etfâle Mahsus Bir Osmanlı Dergisi: Âyine". *Folklor/Edebiyat* 24/95 (2018), 155-170.
- Akyüz, Yahya. *Türk Eğitim Tarihi*. Ankara: Pegem Akademi Yayınları, 2013.
- Ariès, Philippe. *Centuries of Childhood: A Social History of Family Life*. çev. Robert Baldick. New York: Alfred A. Knopf, 1962.
- Ay, Mehmet Emin. "Aile Ortamında Yerine Getirilen İbadetlerin Çocuk Üzerindeki Etkileri". *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi* 1 (1994), 163-170.
- Ay, Mehmet Emin. "Ailede verilecek Din Eğitiminde Genel Prensipler". *İslam'da Aile ve Çocuk Terbiyesi (II)*. ed. İbrahim Canan. 361-374. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2005.
- Aybey, Salih. "Dünden Bugüne Modernleşme Bağlamında Ailenin Değişim ve Dönüşümü". *Aile ve Modernite*. ed. Salih Aybey vd. Zonguldak: Bülent Ecevit Üniversitesi Yayınları, 2017.
- Aydın, Mehmet Âkif. *Osmanlı Aile Hukuku*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2018.
- Aydın, Mehmet Zeki. "Ailede Ahlâk Eğitimi". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/2 (2003), 125-158.
- Aydın, Mehmet Zeki. "Günümüz Ailesinde Ebeveynlerin Çocuk Yetiştirmedeki Zorlukları Yeni Neslin Yetişmesinde Ailede Ahlak Eğitimi". *Kadın ve Aile Sorunları Sempozyumu Bildiriler Kitabı*. ed. Şemsettin Kırış. 78-92. Hakkari: Hakkâri Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2015.
- Barclay, Katie. "Love and Other Emonions". *The Routledge History Of Women In Early Modern Europe*. ed. Amanda L. Capern. New York: Routledge, 2020.
- Başboğa, Sevcan. *Erken Cumhuriyet Dönemi Çocuk Dergilerinde Bedeni Ahlaki ve Terbiyevi Özellikleriyle İnşa Edilen Çocuk*. İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi SBE, Doktora Tezi, 2018.
- Bayartan, Mehmet. "Osmanlı Şehirlerinde Vakıflar ve Vakıf Sisteminin Şehre Kattığı Değerler". *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 10/1 (2008), 158-175.
- Bayraktar, M. Faruk. "Ailenin Eğitim Görevi". *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi* 2 (1995), 117-141.
- Beauvoir, Simone de. *İkinci Cinsiyet I: Olgular ve Efsaneler*. çev. Gülnur Savran. İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2019.
- Bloch, Marc. *Feodal Toplum*. çev. Mehmet Ali Kılıçbay. Ankara: Savaş Yayınları, 1983.
- Bock, Gisela. *Avrupa Tarihinde Kadınlar*. çev. Zehra Aksu Yılmaz. İstanbul: Literatürk Yayınları, 2004.
- Bozkurt, Ayşe. *The Issue of Education in Ottoman Women's Periodicals (1869-1895)*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi SBE, 2006.
- Braiddotti, Rosi. *İnsan Sonrası Bilgi*. çev. Seyran Sam - Eda Çaça. İstanbul: Kolektif Kitap, 2019.
- Briggs, Charles F. "Literacy, Reading, and Writing in the Medieval West". *Journal of Medieval History* 26/4 (2000), 397-420.
- Butler, Judith. *Cinsiyet Belası: Feminizm ve Kimliğin Altüst Edilmesi*. çev. Başak Ertür. İstanbul: Metis Yayınları, 2014.
- Cunnigham, Hugh. *Children and Childhood in Western Society Since 1500*. London and New York: Routledge, 2021.

- Çeker, Orhan. "Özellikleri ve Muhtevası". *Osmanlı Hukûk-ı Aile Kararnâmesi*. Konya: Mehîr Vakfı Yayınları, 2022.
- Çın, Ahmet. "İlk Çocukluk Döneminde Çocuğun Din Eğitimi ve Ailenin Din Eğitime Etkisi". *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi* 19/74 (2020), 692-709.
- Dagenais, Daniel. *The (Un)Making of the Modern Family*. çev. Jane Brierley. Toronto: UBC Press, 2008.
- Demirel, Ömer vd. "Osmanlılarda Ailenin Demografik Yapısı". *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Aile Yapısı*. Ankara: Ülke Yayın Haber Tic. Ltd. Şti., 1992.
- Doğan, İsmail. *Dünden Bugüne Türk Ailesi*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 2009.
- Doğan, İsmail. "Tanzimat Sonrası Sosyo-Kültürel Değişmeler ve Türk Ailesi". *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*. Ankara: T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu, 1992.
- Donovan, Josephine. *Feminist Teori: Entelektüel Gelenekler*. çev. Aksu Bora vd. İstanbul: İletişim Yayınları, 2014.
- Donzelot, Jacques. *Aile Polisi*. çev. P. Burcu Yalım. Ankara: Nika Yayınevi, 2022.
- Erdem, Yasemin Tümer - Yiğit, Halime. *Bacıyân-ı Rûm'dan Günümüze Türk Kadının İktisadî Hayattaki Yeri*. İstanbul: İTO Yayınları, 2010.
- Erikson, Erik H. *Childhood and Society*. London: Paladin Grafton Books, 1987.
- Eskelson, Tyrel C. "States, Institutions, and Literacy Rates in Early-Modern Western Europe". *Journal of Education and Learning* 10/2 (2021), 109-123.
- Feng, Yang. *Feminizm ve Marksist Hümanizmin Diyalektiği*. çev. Deniz Kızılçeç. İstanbul: Canut Yayınevi, 2013.
- Foucault, Michel. *Güvenlik, Toprak, Nüfus*. çev. Ferhat Taylan. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2013.
- Foucault, Michel. *Hapishanenin Doğuşu*. çev. Mehmet Ali Kılıçbay. İstanbul: İmge Kitabevi, 1992.
- Foucault, Michel. *Kliniğin Doğuşu: Tıbbî Algının Arkeolojisi*. çev. Şule Ünsaldı. Ankara: Epos Yayınları, 2016.
- Foucault, Michel. *Toplumun Savunmak Gerekir*. çev. Şehsuvar Aktaş. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2002.
- Gies, Frances - Gies, Joseph. *Marriage and the Family in the Middle Ages*. New York: Harper Row, 1987.
- Gittins, Diana. *Aile Sorgulanıyor*. çev. Tuna ERdem. İstanbul: Pencere Yayınları, 2011.
- Goode, William Josiah. *World Revolution and Family Patterns*. London: The Free Press of Glencoe, 1963.
- Goody, Jack. *Avrupa'da Aile*. çev. Serpil Arısoy. İstanbul: Literatür Yayınları, 2004.
- Gümüş, Süleyman. "Din Pedagojisinin Doğuşu". *Modern Dünyada Çocukluk ve Çocuk Eğitimi: Temalar, Tartışmalar, Kuramlar*. Ankara: Nobel Akademi Yayınları, 2022.
- Gümüş, Süleyman. "Posthümanist Evrende Din Eğitimi". *Din Eğitiminde Ana Konular*. ed. Mehmet Bahçekapılı - Ahmet Ali Çanakçı. Ankara: Eski Yeni Yayınları, 2021.
- Güngör, Nurullah. "İslam Hukuku'nda Özel Hayat Kavramı ve Günümüz Uygulamaları". *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4 (2016), 69-94.
- Hallaq, Wael b. *İslam Hukukuna Giriş*. çev. Necmettin Kızılkaya. İstanbul: Pınar Yayınları, 2017.
- Hallaq, Wael b. *Sharî'a: Theory, Practice, Transformations*. Cambridge: Cambridge University Press, 2009.

- Hayat, Samuel. "Working-Class Socialism in 1848 in France". *The 1848 Revolutions and European Political Thought*. ed. Douglas Moggach - Gareth Stedman Jones. Cambridge: Cambridge University Press, 2018.
- Houston, Robert Allan. *Literacy in Early Modern Europe: Culture and Education (1500-1800)*. New York: Routledge, 2013.
- İpşirli, Mehmet. *Osmanlı İlimiyesi*. İstanbul: Kronik Kitap, 2021.
- Kazıcı, Ziya. *Osmanlı Vakıf Medeniyeti*. İstanbul: Bilge Yayıncılık, 2003.
- Kılıç Denman, Fatma. *İkinci Meşrutiyet Döneminde Bir Jön Türk Dergisi: Kadın*. İstanbul: Libra Kitap, 2009.
- Kınalızâde Ali Çelebi. *Ahlâk-ı Alâî*. ed. Mustafa Koç. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Yayınları, 2014.
- Koç, Ahmet. "'Okul Çağı' Çocuklarının Ailede Din Eğitimi". *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17 (2008), 145-176.
- Köse, Begüm. "Geçmişten Günümüze Aile". ed. Nurşen Adak. Ankara: Siyasal Kitabevi, 2022.
- Köylü, Mustafa. "Ailede Din Eğitimi". *Din Eğitimi*. ed. Mustafa Köylü - Nurullah Altaş. 309-348. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2020.
- Köylü, Mustafa - Oruç, Cemil. *Çocukluk Dönemi Din Eğitimi*. Ankara: Nobel Yayınları, 2020.
- Kurt, Abdurrahman. "Osmanlı Aile Yapısı". *Muhafazakâr Düşünce* 31 (2012), 119-136.
- Küçüktiryaki, Ahmet Yasin. *Osmanlı Aile Hukuku: Gelenek ve Modern Arasında Hukûk-ı Âile Kararnâmesi ve Sadreddin Efendi'nin Eleştirileri*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2017.
- Küre, Gülbeyaz. *Çocuklara Mahsus Gazete'de Çocuk Hayatı*. İstanbul: Libra Kitap, 2020.
- Laguerre, Odette. *Feminizm Âlem-i Nisvân*. ed. Kemal Bakır - Ali Utku. çev. Baha Tevfik. Konya: Çizgi Kitabevi, 2015.
- Laslett, Peter. "Characteristics of the Western Family Considered Over Time". *Journal of Family History* 2/2 (1977), 89-115.
- Le Goff, Jacques. *Avrupa'nın Doğuşu*. çev. Timuçin Binder. İstanbul: Literatür Yayınları, 2017.
- Le Goff, Jacques. *Medieval Civilization*. çev. Julia Barrow. Cambridge: Blackwell, 1992.
- Lemke, Thomas. *Politik Aklın Eleştirisi: Foucault'nun Modern Yönetimsellik Çözümlemesi*. çev. Özge Karlık. Ankara: Phoneix Yayınevi, 2016.
- Marx, Karl. *Kapital*. çev. Mehmet Selik - Nail Satlıgan. İstanbul: Yordam Kitap, 2015.
- Maslow, Abraham H. *Motivation and Personality*. New York: Harper Row, 1970.
- Mayowa, Ilori Oladapo. "Family Institution and Modernization: A Sociological Perspective". *Research on Humanities and Social Sciences* 9/8 (2019), 99-105.
- Meinecke, Friedrich. *Devlet Aklı: Modern Çağda Devlet Aklı Düşüncesi*. çev. M. Sami Türk. İstanbul: Albaraka Yayınları, 2021.
- Nasîruddin Tûsî. *Ahlâk-ı Nâsirî*. çev. Anar Gafarov - Zaur Şükürov. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2016.
- Norman, Bancroft-Hunt. *Living in the Middle Ages*. New York: Chelsea House Publishers, 2009.
- Okay, Cüneyd. "Eski Harfli Çocuk Dergileri". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 4/7 (2006), 511-518.
- Ortaylı, İlber. *Osmanlı Toplumunda Aile*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2017.
- Osmanağaoğlu, Hülya (ed.). "Hukuk-ı Nisvân". *Feminizm Kitabı: Osmanlı'dan 21. Yüzyıla Seçme Metinler*. Ankara: Dipnot Yayınları, 2015.

- Örsten Esirgen, Seda. "Osmanlı Hukukunda Konut Dokunulmazlığını İhlal Suçu". *Ankara Üni. Hukuk Fakültesi Dergisi* 65/4 (2016), 2306-2329.
- Özbek, Abdullah. "Bir Eğitim Kurumu Olarak Ailenin Önemi". *İslam'da Aile ve Çocuk Terbiyesi (II)*. ed. İbrahim Canan. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2005.
- Özdemir, Ömer. "Ebeveynlere Göre Ailede Çocuğun Din Eğitimi". *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 47 (2019), 313-344.
- Özdemir, Şuayip. "Çocuğun Din Eğitiminde Ailenin Rolü". *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi* 9 (2002), 113-131.
- Özkiraz, Ahmet - İşçi Baş, Gül. "Osmanlıdan Günümüze Türk Toplumunda Aile Yapısı ve Boşanma". *KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi* 18/30 (2016), 87-95.
- Paras, Eric. *Foucault: Öznenin Yitiminden Yeniden Doğuşuna*. çev. Yunus Çetin. İstanbul: Kolektif Yayınları, 2016.
- Parsons, Talcott. "The American Family: Its Relations to Personality and to the Social Structure". *Family, Socialization and Interaction Process*. ed. Talcott Parsons - Robert F. Bales. Illionis: The Free Press, 1955.
- Poster, Mark. *Critical Theory of the Family*. New York: The Continuum Publishing Co., 1988.
- Rothbard, Murray N. *Free & Compulsory Education*. Alabama: The Ludwig von Mises Institute, 1999.
- Sade, Marquis de. *Juliette: Erdemsizliğe Övgü*. çev. Münire Yılmaer - N. Berna Serveryan. İstanbul: Chiviyazıları, 2013.
- Sennett, Richard. *Gözün Vicdanı: Kentin Tasarımı ve Toplumsal Yaşam*. çev. Süha Sertabiboğlu - Can Kurultay. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1999.
- Sombart, Werner. *Burjuva: Modern Ekonomi Dönemine Ait İnsanın Ahlâki ve Entelektüel Tarihine Katkı*. çev. Oğuz Adanır. Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2017.
- Sperber, Jonathan. *The European Revolutions, 1848-1851*. Cambridge: Cambridge University Press, 2005.
- Stinert, Heinz. "The Development of 'Discipline' according to Michel Foucault: Discourse Analysis vs. Social History". *Crime and Social Justice* 20 (1983), 83-98.
- Şaşman Kaylı, Derya. *Kain Bedeni ve Özgürleşme*. İzmir: İlya Yayınevi, 2013.
- Şimşek, Hüseyin. *Tanzimat ve Mutlakiyet Dönemi Çocuk Dergilerinin Eğitim Açısından İncelenmesi*. Ankara: Ankara Üniversitesi SBE, Doktora Tezi, 2022.
- Taşköprizâde. *Mevzuatü'l-ulûm*. Dersaadet: İkdâm Matbaası, 1313.
- Taşköprizâde. *Şerhu'l-Ahlâki'l-Adudiyye*. çev. Müstakim Arıcı. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Yayınları, 2014.
- Taylor, Charles. "Western Secularity". ed. Mark Calhoun - Jonathan VanAntwerpen. 31-53. Oxford: Oxford University Press, 2011.
- Toprak, Zafer. *Türkiye'de Kadın Özgürlüğü ve Feminizm (1908-1935)*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2016.
- Turan, İbrahim. "Ahlâk-ı Alâî'de Aile Ahlâkı". *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 8/2 (2015), 433-453.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Devletinin İlimiye Teşkilâtı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014.
- Yılmaz, Hüseyin. "Aile İçi Şiddet ve Huzur/Din Eğitimi". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/1 (2010), 93-124.